

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ
P O L İ S A K A D E M İ Y A S I

KAFEDRA: “CİNAYƏT HÜQUQU”

FƏNN: “CƏZA-İCRA HÜQUQU”

M Ü H A Z İ R Ə

MÖVZU № 5. «Cəzanı icra edən müəssisə və orqanlar»

Vaxt - 4 saat

Mühazirə - 2 saat

Seminar - 2 saat

TƏRTİB ETDİ:

“Cinayət hüququ” kafedrasının baş müəllimi,
polis polkovniki, h.ü.f.d.

Rəsul Rüstəmov

“Cinayət hüququ” kafedrasının müəllimi,
polis polkovnik-leytenantı

Şamxal Kərimov

Mühazirə kafedranının iclasında müzakirə edilib və bəyənilib

Protokol № _____

B A K I - 2 0 1 7

P L A N

GİRİŞ:

1. Cəzanı icra edən müəssisə və orqanlar, onların vəzifələri və növləri.
2. Cəzaçəkmə müəssisələrinin təyinatı və növləri.
3. Cəzanı icra edən müəssisələrin və orqanların cinayətkarlıqla mübarizə aparan məhkəmə və digər dövlət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəsi.
4. Cəzanı icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə nəzarət.

NƏTİCƏ:

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2017.
2. Azərbaycan Respublikasının CİM. Bakı, 2017
3. Azərbaycan Respublikasının CM. Bakı, 2017
4. Cəza-icra hüququ. Şərhlər və sxemlər. Dərs vəsaiti. B., 2004.
5. Cəza-icra hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, 2007
6. F.Y.Səməndərov. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Dərslik. Bakı,2017
7. M.H.Hümbətov. Cəza və onun icrası., “Hüquq ədəbiyyatı”. Bakı,1999.
8. Rəhimov.İ.M.Cinayət və cəzanın fəlsəfəsi. Bakı, 2014
9. Rəhimov.İ.M.Cinayətkarlar və cəza. Bakı, 2015
- 10.M.H.Hümbətov.Məhkumun məlumat kitabı. “Hüquq ədəbiyyatı”. Bakı,2003
- 11.İ.B.Ağayev Azərbaycan Respublikasının cəza-icra hüququ. Ümumi hissə. Bakı, 2007
- 12.İ.B.Ağayev Azərbaycan Respublikasının cəza-icra hüququ. Xüsusi hissə. Bakı, 2011
- 13.M.H.Hümbətov, N.Mustafayev. Azərbaycan Respublikasında məhkumların hüquqi vəziyyəti. Bakı, 2010
14. Уголовно-исполнительное право. Учебник. М., 2000. с.78-90.
15. Уголовно-исполнительное право России. Учебник. Под ред. В.И.Селиверстова. М., 2000.
16. Комментарий к Уголовно-исполнительному Кодексу Российской Федерации. Под общей ред. О.О.Миронова. М., 2003.

GİRİŞ

Törədilmiş ictimai təhlükəli əmələ görə bu və ya digər növ cinayət cəzasına məhkum edilmiş şəxslər barəsində cəzaları icra edən müəssisə və orqanlar Azərbaycan Respublikasının cəza-icra sistemini təşkil edir. Respublikamızın yeni qəbul edilmiş Cəza İcra Məcəlləsinin 15-ci maddəsində cəzanı icra edən müəssisə və orqanlar barəsində ətraflı məlumat verilir. Məhz bu müəssisə və orqanlar cəzanın məqsədinə nail olunmasında - məhkumların islah edilməsində mühüm rol oynayırlar. Digər tərəfdən, cəzanı icra edən müəssisə və orqanlar tərəfindən özlərinin üzərinə düşən vəzifələrin qanunçuluğun tələblərinə uyğun yerinə yetirilməsi üçün qanunvericilikdə bu müəssisə və orqanların fəaliyyətinə nəzarət institutu da müəyyən edilmişdir.

Biz bu müəhazirəmizdə cəzanı icra edən müəssisə və orqanlar, onların vəzifələri, təyinatı, növləri, habelə bu müəssisə və orqanların cinayətkarlığa qarşı mübarizə aparan digər dövlət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəsi ilə tanış olacağıq.

Sual 1.

Cəzanı icra edən müəssisə və orqanların vəzifələri və növləri

Dövlət məcburiyyəti tədbiri olan cinayət cəzasının həyata keçirilməsi məhkumlar üzərinə qoyulmuş tənbeh məhdudiyyətlərinin icrasına daimi dövlət nəzarətini tələb edir. Bu məqsədlə cinayət cəzalarının icrası dövlətin müstəsna funksiyasıdır və bu funksiyanın həyata keçirilməsi üçün bir qayda olaraq ixtisaslaşdırılmış dövlət orqanları və müəssisələri yaradılır.

Azərbaycan Respublikası CİM-in 15-ci maddəsi məhz cəzanı icra edən müəssisə və orqanlara həsr edilmişdir. Həmin maddəyə əsasən:

1. İctimai işlər növündə cəza, məhkumun yaşadığı, cərimə və əmlak müsadirəsi növündə cəzalar isə hökmü çıxaran məhkəmənin, həmçinin məhkumun işlədiyi və ya onun əmlakının olduğu yerin məhkəmə icraçısı tərəfindən icra edilir.

2. Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənara məcburi çıxarma növündə cəza cəzanı icra edən müəssisə və ya orqanın təqdimatı ilə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən icra edilir.

3. Müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə növündə cəza məhkumun yaşayış yeri üzrə məhkəmə icraçısı və cəza-çəkmə müəssisələrinin müdiriyyəti tərəfindən icra edilir. Müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə növündə cəza barəsində hökmün tələblərini məhkumun iş yeri üzrə, həmçinin qanuna uyğun olaraq, fəaliyyətin müvafiq növü ilə məşğul olmağa icazəni ləğv etmək səlahiyyəti olan orqanlar həyata keçirir.

4. Nəqliyyat vasitəsini idarə etmə hüququndan məhrum etmə növündə cəzanı nəqliyyat vasitəsini idarə etmə hüququnu verən orqan icra edir.

5. İslah işləri növündə cəzanı məhkəmə icrası icra edir.

6. Azadlığın məhdudlaşdırılması, müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaların icrasını müvafiq olaraq penitensiar müəssisələr (xüsusi müəssisələr və cəzaçəkmə müəssisələri) həyata keçirirlər.

7. Xüsusi və ya hərbi rütbədən, fəxri addan və dövlət təltifindən məhrum etmə növündə cəza hökmü çıxaran məhkəmə tərəfindən icra edilir. Xüsusi və ya hərbi rütbədən, fəxri addan və dövlət təltifindən məhrum etmə barəsində hökmün tələbləri həmin rütbəni, fəxri adı və ya dövlət təltifini verən orqan tərəfindən həyata keçirilir.

8. Hərbi xidmət üzrə mühdudlaşdırma növündə cəza hərbi qulluqçuların xidmət yeri üzrə hərbi hissə komandiri, intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama növündə cəza isə bu məqsədlər üçün yaradılmış hərbi hissənin komandiri tərəfindən icra edilir.

Beləliklə, cinayət cəzalarının icrası vəzifəsi, bir qayda olaraq, Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi çərçivəsində yaradılan ixtisaslaşdırılmış dövlət orqanlarının, yaxud da məhkəmə icraçılarının üzərinə qoyulur. Müəssisə, idarə və təşkilatların müdiriyyəti, cəza-icra hüquq münasibətlərinin digər iştirakçıları müxtəlif növ cəzalara məhkum edilmiş konkret məhkumlar barəsində məhkəmə hökmünün tələblərini icra edirlər.

Azərbaycan Respublikasında tətbiq edilən cinayət cəzaları müxtəlif planlıdır. Cəzaların bir hissəsi müəyyən müddət ərzində, digərləri isə birdəfəlik hərəkətlərlə icra olunur. Cəzaların bəziləri məhkumların azadlıqdan məhrum edilməsində ifadə olunursa, digərləri belə sərt tənbeh məzmununa malik deyildir. Bütün bu fərqlərə baxmayaraq, cinayət cəzalarını icra edən müəssisə və orqanların vahid məqsədi var. Bu məqsəd məhkumları islah etməkdən və yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısını almaqdan ibarətdir.

Azərbaycan Respublikası CM-in 41-ci maddəsi cəzanın məqsədi qismində sosial ədalətin bərpasını, məhku-mun islah edilməsini, həm məhkumlar tərəfindən, həm də başqa şəxslər tərəfindən yeni cinayətlər törədilməsinin qarşısını almağı müəyyən edir. CİM-in 2.1-ci maddəsində qeyd edilir ki, “Cəzaların İcrası Məcəlləsinin məqsədi məhkumları islah etmək, həm məhkumlar, həm də başqa şəxslər tərəfindən yeni cinayətlər törədilməsinin qarşısını almaqdır.” Qeyd edilən bu məqsədlər eyni zamanda cəza-icra hüququnun və eləcə də, müxtəlif cəza növlərini icra edən dövlət orqanlarının və cəzaçəkmə müəssisələrinin qarşısında durur. Qeyd edilənlərə əsasən, cəzanı icra edən cəzaçəkmə müəssisələri və orqanlar qarşısına aşağıdakı vəzifələr qoyulur:

1. Cəzaların icrası və digər qanunvericiliklərə müəyyən edilmiş qaydalara müvafiq olaraq məhkəmə hökmünü vaxtında və lazımınca icra etmək. Bu zaman cəzaçəkmə müəssisələri və orqanlar tənbeh hüquq məhdudiyyətlərinin məcmusu kimi

məhkəmənin hökmündə göstərilmiş cəzanı icra edir, məhkumlara islah edilmə vasitələrini tətbiq edir. Lakin bunlarla hökmün icraçı funksiyası bitmir. Cəzanı icra edən cəzaçəkmə müəssisələri və orqanlar eyni zamanda hökmün tibbi xarakterli məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqi hissəsinin və cinayətlə vurulmuş maddi ziyanın ödənilməsi hissəsinin icrasına da nail olmalıdırlar.

2. Cəzanı icra edən cəzaçəkmə müəssisələrinin və dövlət orqanların mühüm vəzifəsi **məhkumların islah olunması prosesini təmin etmək, onların təhsil və mədəni səviyyələrinin yüksəldilməsi yolu ilə məhkumların özləri tərəfindən davranışın həyati meyllərinin, motivlərinin və məqsədlərinin, onların fiziki, psixi, hüquqi, mənəvi inkişafının yenidən qiymətləndirilməsi üçün şərait yaratmaq, habelə azadlıqdan məhrum etmə yerlərində məhkumların həyat fəaliyyətinin yüksək səviyyəsini təmin etməkdir.**

Məhkumların islah olunması prosesinin təmin edilməsi vəzifəsi cəzanı icra edən müəssisələr və orqanlar qarşısında duran ən vacib və daha mürəkkəb vəzifədir. **Birincisi**, onun həlli tənbeh məhdudiyətlərinin məcmusu kimi cəzanın tətbiqi ilə bitmir. Bir sıra cəzalarda bu vəzifənin həlli üçün xüsusi tərbiyə prosesi-islah edilmə vasitələrinin tətbiqi prosesi həyata keçirilir. Bu proses məhkumun şəxsiyyətinin öyrənilməsinə, psixoloji-pedaqoji və digər tərbiyəvi təsirlərə əsaslanır. **İkincisi**, məhkumların islah olunması uzun müddətə əldə edilən nəticə olduğu üçün onların şəxsiyyətinin dəyişməsi prosesini sürətləndirmək üçün müdiriyyətin böyük səyi tələb olunur. **Üçüncüsü**, məhkumların islah edilməsi, cəzanı icra edən müəssisələr və orqanlar sisetmi qarşısında duran daha mühüm sosial vəzifədir. Ona nail olunması cəzaçəkmə dövründə cinayətlərin xüsusi xəbərdarlığı vəzifələrinin həllinə, habelə cəza çəkildikdən sonra vətəndaşın hüquqa itaətli davranışına təminat verir.

Xüsusi xəbərdarlıq vəzifəsi o zaman yerinə yetirilmiş sayılır ki, artıq cəza çəkmə dövründə məhkum yeni cinayət törətmək imkanından məhrumdur. Bunun üçün azadlıqdan məhrum edilmiş məhkumlar cəmiyyətdən, onların ayrı-ayrı kateqoriyaları isə hətta bir-birindən təcrid edilir. Azadlıqdan məhrum etmə yerlərində mühafizə və məhkumların davranışına daimi nəzarət təşkil edilir, onların hüquqi statusu dəyişdirilir (misal üçün, yazışmalara senzura qoyulur, bağlamalar, sovqatlar, banderollar yoxlanılır və s.).

Yeni cinayətlərin və hüquq pozuntularının qarşısını almaq məqsədilə islah işlərinə məhkum edilmişlərin istehsalatda və məişətdə davranışına nəzarət məhkumların işlədiyi idarə, müəssisə və təşkilatların müdiriyyətinə, habelə məhkəmə icraçılarına həvalə olunur. Bunun üçün islah işlərinə məhkum edilmiş şəxs müəyyən edilmiş qaydalara əməl etməyə və çağırış üzrə cəzanın bu növünü icra edən orqanlara gəlməyə borcludur. Üzrlü səbəb olmadan məhkum gəlmədikdə, o, məcburi qaydada gətirilə bilər.

Bundan başqa, cəzanı icra edən müəssisələr və orqanlar məhkumların cinayətkar hərəkətlərinin aşkar edilməsi, qarşısının alınması və aradan qaldırılması üzrə müvafiq qaydada əməliyyat-axtarış, profilaktika və digər tədbirlərin bütöv kompleksini həyata keçirirlər.

Cinayətlərin xüsusi xəbərdarlığı vəzifələrinin həlli cinayətlərin ictimai təhlükəlilik dərəcəsi və məhkumun şəxsiyyətindən asılıdır. Məhkəmə bu və ya digər cəza növünü təyin edərkən bu əlamətləri də nəzərə alır.

Məhkumun cəmiyyətdən təcrid edilməsi ilə əlaqədar olmayan cəzaların icrasına nisbətən azadlıqdan məhrum etmə cəzasını icra edən cəzaçəkmə müəssisələri şəraitində cinayətlərin qarşısının alınmasına yönəlmiş daha sərt tədbirlər müəyyən edilir. Xüsusi xəbərdarlıq tədbirləri həm də cəzaçəkmə dövründə məhkumların davranışından asılı olaraq differensiasiya edilir. Məsələn, azadlıqdan məhrum etmə yerlərində rejim qaydalarını qərəzli surətdə pozan məhkumlar üzərində daha sərt nəzarət müəyyən edilir.

Ümumi xəbərdarlıq vəzifələri tam həcmdə və qanuna uyğun surətdə tənbeh hüquq məhdudluqlarının həyata keçirilməsi vasitəsilə cəzanı icra edən müəssisələr və orqanlar tərəfindən həll edilir. Cəzanı icra edən müəssisələrinin və orqanların məhkumların islah edilməsi prosesinin təmin edilməsinə, habelə onlar tərəfindən yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısının alınmasına yönəlmiş fəaliyyəti cinayətlərin ümumi xəbərdarlığı planında nəzərdən keçirilə bilməz, yaxud da iradəcə möhkəm olmayan vətəndaşlar üçün qorxuducu xarakterə malik olmamalıdır.

Beləliklə, cəzanı icra edən müəssisə və orqanlar aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir: məhkəmə hökmünü icra etmək, məhkumların islah olunması prosesini təmin etmək, həm məhkumlar tərəfindən, həm də digər şəxslər tərəfindən törədilə biləcək yeni cinayətlərin qarşısını almaq. Bu vəzifələrdən hər biri müstəqil əhəmiyyətə malikdir. Onların hamısı birlikdə cəzanın icrası prosesinin mənasını və məzmununu açıqlayır.

Sual 2.

Cəzaçəkmə müəssisələrinin təyinatı və növləri

Azadlıqdan məhrum etmə növündə cinayət cəzasını icra edən cəzaçəkmə müəssisələri və azadlığın məhdudlaşdırılması növündə cəzanı icra edən xüsusi müəssisələr məcmu halında Azərbaycan Respublikasının cəza-icra sisteminin tərkib hissəsidir. Bu müəssisələrin fəaliyyəti Cəzaların İcrası Məcəlləsi ilə və digər normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir.

Cinayət cəzasının məqsədinə tam həcmdə nail olmaq üçün cəzaçəkmə müəssisələri üzərinə konkret vəzifələr qoyulur. Cəzanın bu məqsədləri CİM-in 8-ci

maddəsində nəzərdə tutulan məhkumların islah edilməsinin əsas vasitələrinin köməyi ilə həyata keçirilir. Bura cəzanın icrasının və çəkilməsinin müəyyən edilmiş qaydası (rejim), ictimai faydalı əmək, məhkumlarla tərbiyə işi, ümumi təhsil, peşə təhsili və peşə hazırlığı, ictimai təsir aiddir. Bu vasitələri ətraflı nəzərdən keçirək.

Cəzaçəkmə müəssisələri üçün cəzanın icrası və çəkilməsi rejiminin təmin edilməsi əsas vəzifədir. Bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün cəzaçəkmə müəssisələrində müəyyən edilmiş qaydada məhkumların uçotu, onların dəstələr və iş obyektləri üzrə bölgüsü aparılır, məhkumların və onlarla birlikdə işləyən şəxslərin davranışına daimi nəzarət həyata keçirilir, məhkumların xarici aləmdən və bir-birindən təcrid edilməsinə riayət olunur. Cəzaçəkmə müəssisələrində müvafiq qaydanı təmin etmək üçün məhkumların arasında intizamı qoruyub saxlamaq, onlara tənbeh və həvəsləndirmə tədbirləri tətbiq etmək üçün müvafiq tədbirlər görülür.

Cəzaçəkmə müəssisələrində rejimi təmin etmək vəzifəsi universaldır. Ona məhkumlara digər islah etmə vasitələrinin tətbiqi prosesində nail olunur. İctimai faydalı əmək, məhkumlarla tərbiyə işi, onların ümumi təhsili və texniki peşə hazırlığı, bir tərəfdən, cəzaçəkmə müəssisələrində rejimə ciddi əməl edilməsi şəraitində tətbiq edilir. Digər tərəfdən, islah etmə vasitələri azadlıqdan məhrum etmə yerlərində məhkumlara qanuna və hüquq qaydasına hörmət etməyi aşılamağa yönəlmişdir.

Cəzaçəkmə müəssisələrinin mühüm vəzifələrindən biri azadlıqdan məhrum edilmişlərin əməyinin təşkilidir. Bunun üçün cəzanı icra edən cəzaçəkmə müəssisələri məhkumları, onların əmək qabiliyyətini və imkan daxilində ixtisasını nəzərə almaqla, bu müəssisələrə məxsus istehsalat sahələrində və s. obyektlərdə əməyə cəlb edir. Məhkumlar həm də cəzaçəkmə müəssisələrində təsərrüfat xidməti üzrə çalışa bilər, habelə fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul ola bilərlər.

Azadlıqdan məhrum etməyə məhkum edilmişlərlə tərbiyə işinin aparılması faktiki olaraq cəzaçəkmə müəssisələrinin bütün işçi heyəti qarşısına qoyulmuş vəzifədir. Bu vəzifə təbliğat-təşviqat xarakterli tədbirlərin aparılması, qüvvədə olan qanunvericiliyin izah edilməsi, mədəni-kütləvi və idman işlərinin aparılması yolu ilə həyata keçirilir. Məhkumlarla aparılan fərdi iş tərbiyə işinin istiqamətlərindən biridir. Bu iş psixoloji-pedaqoji təsir metodlarından geniş istifadə edilərək, hər bir məhkumun şəxsiyyətinin öyrənilməsi əsasında aparılır. Məhkumların təhsili də müəyyən tərbiyəvi təsirə malikdir.

Ümumi təhsil və peşə hazırlığı vəzifəsini həll etmək üçün cəzaçəkmə müəssisələrində ümumi təhsil məktəbləri və peşə məktəbləri şəbəkəsi yaradılmışdır. Ümumi təhsil və peşə hazırlığı tərbiyə müəssisələrində daha fəal aparılır.

Qeyd edilənlərdən başqa, cəzaçəkmə müəssisələri qarşısında məhkumların hüquqlarının, qanuni mənafələrinin və azadlıqlarının təmin edilməsi vəzifəsi

qoyulmuşdur. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi üçün cəzanı icra edən cəzaçəkmə müəssisələrinin qanunçuluğun və hüquq qaydasının, azadlıqdan məhrum etməyə məhkum edilmişlərin təhlükəsizliyinin, sağlamlığının mühafizəsinin təmin edilməsi üçün şərait yaradılması üzrə vəzifələri müəyyən edilmişdir. Məhkumlar üçün maddi-məişət şəraitinin yaradılmasını da bura aid etmək olar. Cəzaçəkmə müəssisələrinin vəzifələrindən biri azadlıqdan məhrum etmə yerlərinin işçi heyətinin sosial müdafiəsi, onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. Bu vəzifə həm milli qanunvericiliyin müddəalarından, həm də beynəlxalq aktların normalarından irəli gəlir. Məhkumlarla minimal standart davranış qaydalarında penitensiar müəssisələrdə işçi heyətin müstəsna əmək şəraitinin nəzərə alınması və onların müvafiq güzəştlərlə və əmək şəraiti ilə təmin edilməsi tövsiyə olunur.

Azadlıqdan məhrum etmə cəzasını icra edən cəzaçəkmə müəssisələrinin vəzifələri sırasına həm də əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin aparılması daxildir. Bundan başqa bu müəssisələr əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən digər orqanlara da (daxili işlər, təhlükəsizlik və s. orqanlarına) kömək etməlidirlər. Bu, qeyd edilən strukturlarla cəzaçəkmə müəssisələrinin qarşılıqlı əlaqəsi üçün qanunverici əsasdır.

Cəzaçəkmə müəssisələrinin quruluşuna müxtəlif sosial-iqtisadi, siyasi və mənəvi amillər təsir edir. Bura məhkumların demoqrafik, cinayət-hüquqi və cəza-icra xarakteristikasının göstəriciləri aiddir. Beynəlxalq aktların, qüvvədə olan cəzaların icrası qanunvericiliyinin normalarına əsasən cinsdən, yaşdan, vətəndaşlıqlan, törədilmiş əməlin xarakterindən və ictimai təhlükəlilik dərəcəsindən, əvvəlki cinayətkar fəaliyyətlərindən və təyin edilmiş cəza müddətindən asılı olaraq cəzaçəkmə müəssisələrində məhkumların ayrılıqda saxlanması prinsipi həyata keçirilir. Misal üçün, CİM-in 72-ci maddəsinə əsasən cəzaçəkmə müəssisələrində yetkinlik yaşına çatmayanlar yetkinlik yaşına çatanlardan, kişilər qadınlardan ayrılıqda saxlanılırlar.

Müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaya ilk dəfə məhkum olunmuş şəxslər əvvəllər məhkum olunmuş şəxslərdən ayrılıqda saxlanılırlar. Cinayətlərin xüsusi təhlükəli residivinə görə və ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaya məhkum olunmuş şəxslər başqa məhkumlardan təcrid olunmaqla, ayrılıqda saxlanılırlar.

Müxtəlif yoluxucu xəstəliklərə tutulmuş məhkumlar bir-birindən və sağlam məhkumlardan ayrılıqda saxlanılırlar.

Cəzasını müxtəlif rejimdə çəkən məhkumlar bir cəzaçəkmə müəssisəsində, lakin ayrılıqda və bir-birindən təcrid edilməklə saxlanıla bilirlər.

Bütün bunların nəticəsində, bir tərəfdən, müxtəlif növ cəzaçəkmə müəssisələri yaradılır, digər tərəfdən isə bir növ cəzaçəkmə müəssisəsində müxtəlif kateqoriyadan olan məhkumlar ayrılıqda cəza çəkirlər. Bunlar azadlıqdan məhrum etmə yerlərində tənbeh-tərbiyə prosesini differensiasiya etməyə, cəzanın icrasına və məhkumların

islah edilməsinə, törədilmiş cinayətin xarakteri və dərəcəsi, cinayətkarın şəxsiyyətinin ictimai-təhlükəlilik dərəcəsi, cəzaçəkmə dövründə onun dəyişmə dinamikası nəzərə alınmaqla, yanaşmağa imkan verir.

Azərbaycan Respublikası CM-in 56-cı maddəsinə əsasən, məhkəmənin hökmü ilə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzanın çəkilməsi cəzaçəkmə müəssisələrinə və ya həbsxanalara, məntəqə tipli cəzaçəkmə müəssisələrinə, habelə tərbiyə müəssisələrinə təyin olunur.

Yetkinlik yaşına çatmış məhkum kişilər ümumi, ciddi və xüsusi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrində, məhkum qadınlar isə ümumi və ciddi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrində cəza çəkirlər. Yetkinlik yaşına çatmamış məhkum oğlanlar ümumi və möhkəm rejimli tərbiyə müəssisələrində, qızlar isə yalnız ümumi rejimli tərbiyə müəssisələrində cəza çəkirlər.

Cəzaçəkmə müəssisələri yetkinlik yaşına çatmış və azadlıqdan məhrum etməyə məhkum olunmuş şəxslərin saxlanması üçün nəzərdə tutulmuş penitensiar müəssisələrin əsas növüdür. Bu müəssisələr cəzanı icra edən digər müəssisələrə, məsələn, həbsxanaya nisbətən bir sıra üstünlüklərə malikdir.

Birincisi, həbsxanadan fərqli olaraq cəzaçəkmə müəssisələrində islah edilmə vasitələri tam həcmdə tətbiq olunur. Həbsxanada isə əsasən məhkumların qəti təcrid edilməsi təmin edilir. Cəzaçəkmə müəssisələrinin geniş istehsalat bazası var və burada azadlıqdan məhrum edilmişlər çalışırlar. Cəzaçəkmə müəssisələrində həm də ümumi təhsil məktəbləri, peşə məktəbləri, yenidən hazırlıq kursları sistemi və s. təşkil edilir.

İkincisi, təşkilatı planda cəzaçəkmə müəssisələri dəstə prinsipi üzrə qurulmuşdur: məhkumlar adi yaşayış binalarında (yataqxanalarda) yerləşən dəstələrdə birləşdirilir, onlarla tərbiyə işi başlıca olaraq şəxsiyyətə kollektiv təsir metodlarının tətbiqinə əsaslanır.

Göstərilən əlamətlər tərbiyə müəssisələri üçün də xarakterikdir. Azərbaycan Respublikası CİM-in 120.1.-ci maddəsinə əsasən həbsxanalarda aşağıdakı məhkumlar saxlanılırlar:

- xüsusilə ağır cinayətlər törətməyə görə beş ildən artıq müddətə azadlıqdan məhrum etməyə məhkum olunmuş şəxslər;
- cəza müddətini tam və ya onun bir hissəsini çəkməklə cinayətlərin xüsusi təhlükəli residivinə görə məhkum olunmuş şəxslər;
- ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaya məhkum olunmuş şəxslər;
- ümumi, ciddi və xüsusi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrindən CİM-in 70.4.3-cü maddəsinə uyğun olaraq həbsxanaya keçirilmiş məhkumlar;
- təsərrüfat və məişət xidməti işi üçün həbsxanada saxlanılmış şəxslər.

Həbsxanalarda həm kişilər, həm də qadınlar cəza çəkir.

Sual 3.

Cəzanı icra edən müəssisələrin və orqanların cinayətkarlıqla mübarizə apararı məhkəmə və digər dövlət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəsi

Cinayətkarlıqla mübarizə apararı məhkəmənin, dövlət orqanlarının və cəzanı icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyəti, bir-biri ilə sıx əlaqədədir, fəaliyyətlərinin hüquqi əsaslarındakı, forma və metodlarındakı fərqə baxmayaraq, bu əlaqə onlar qarşısında duran əsas vəzifə ilə şərtlənir. Qeyd edilən dövlət orqanlarının hər birinin uğurlu fəaliyyəti bu sistemin digər orqanları tərəfindən qarşılıqlı duran vəzifələrin səmərəli yerinə yetirilməsinin zəruri şərtidir. Bu orqanlar cinayətkarlıqla mübarizənin bütün mərhələlərində, o cümlədən də cəzanın icrası zamanı qarşılıqlı əlaqədə olmalıdırlar.

Cinayətkarlığa qarşı mübarizə apararı orqanların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin özünəməxsus spesifikasiyi var. Bu cəhət cəmiyyətin ümumi iqtisadi və siyasi inkişaf səviyyəsi ilə, cinayətkarlıqla mübarizədə həmin orqanın yeri və rolu ilə, onlar qarşısında duran konkret vəzifələrin spesifikasiyi və s. ilə şərtlənir.

İstintaq orqanları ilə cəzanı icra edən cəzaçəkmə müəssisələrinin və orqanların qarşılıqlı əlaqəsi. Cinayətlərin istintaqı, təqsirkar şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi və cinayət cəzasının icrası, fikrimizcə, cinayətkarlığa qarşı mübarizənin bir-biri ilə az əlaqədə olan iki mərhələsini bildirir. Lakin istintaq və təhqiqat orqanları, cəzanı icra edən müəssisə və orqanlar özlərinin təcrübi fəaliyyətlərində bir-biri ilə sıx əlaqədədir və onların qarşısına qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsində bir-birinə köməklik göstərirlər. Bu xüsusilə də istintaq orqanları ilə cəzaçəkmə müəssisələrinin qarşılıqlı əlaqəsinə aiddir.

Cinayət-prosessual qanunvericiliyinə görə istintaq orqanları üzərinə yalnız cinayətləri açmaq və cinayətkarların ifşa etmək deyil, həm də cinayətin törədilməsinə kömək edən səbəb və şəraiti müəyyən etmək, onların aradan qaldırılması üçün tədbirlər görmək vəzifəsi qoyulmuşdur. Bu müddəa cinayətlərin qarşısının alınması üçün, xüsusilə də cəza çəkən şəxslər tərəfindən cinayətlərin törədilməsinə kömək edən səbəb və şəraitin aşkar edilməsi və aradan qaldırılması üçün prinsipial əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, müstəntiq istintaq zamanı cəzaçəkmə müəssisəsinin təşkilindəki və fəaliyyətindəki çatışmazlıqları aşkar edə bilər. O, istintaq prosesində aşkar etdiyi, məhkumlar tərəfindən yeni cinayətlərin törədilməsinə kömək edən çatışmazlıqların aradan qaldırılması barədə cəzaçəkmə müəssisəsinin müdiriyyətinə təqdimat verir. Cəzaçəkmə müəssisələrinin rəislərinə müstəntiqlərin verdikləri təqdimatlar bu müəssisələrin işinin təkmilləşdirilməsinə məhkumlar arasında intizamın möhkəmləndirilməsinə, tərbiyə prosesinin keyfiyyətinin yüksəlməsinə kömək edir.

İstintaq orqanları məhkumların şəxsiyyətinin öyrənilməsi məsələsində cəzanı icra edən cəzaçəkmə müəssisələrinin və orqanların müdiriyyətinə yardım göstərirlər. Bu xüsusilə də yetkinlik yaşına çatmamış məhkumlarla tərbiyə işinin təşkili üçün əhəmiyyət kəsb edir. Məhkum tərbiyə müəssisəsinə daxil olarkən onun şəxsi işindəki məlumatlar kifayət qədər tam olmur. İşdə hökmün surəti, həbs edilmişin anketi və bir sıra digər məlumatlar olur. Burada çox vaxt istintaq prosesində müstəntiqin müəyyən etdiyi və tərbiyəçinin gələcəkdə ehtiyacı olacağı aşağıdakı məlumatlar olmur: cinayət törətməyə kömək edən səbəb və şərait haqqında, cinayətin törədilməsində yetkinlik yaşına çatmamış məhkumun rolu haqqında, həbs ediləndə məhkumun məişətdə, istehsalatda davranışını xarakterizə edən, keçmiş cinayətkar fəaliyyəti haqqında və s. məlumatlar.

Müstəntiqin belə məlumatları göndərməsi, tərbiyə müəssisəsinin işçi heyətinə məsləhət verməsi məhkumlarla tərbiyə işinin səmərəli təşkili üçün ilkin şərait yaradır. İstintaq orqanları ilə belə qarşılıqlı əlaqə digər cəzaçəkmə müəssisələri üçün də mümkündür.

Cəzadan azad edilmiş və ya cəza çəkən şəxslər tərəfindən yeni cinayətlər törədilərkən, cəzaçəkmə müəssisələrinin müdiriyyəti müttəhimin şəxsiyyətinin öyrənilməsində istintaq orqanlarına kömək edir, onlara məhkumun ətraflı xarakteristikasını, zəruri hallarda isə məhkumun şəxsi işinin digər materiallarının surətini təqdim edir.

Törətdikləri digər cinayətləri istintaq orqanlarından, məhkəmədən gizlədən şəxslər də cəzaçəkmə müəssisələrində cəza çəkə bilər. Belə cinayətləri aşkar etmək həm istintaq orqanlarının, həm də azadlıqdan məhrum etmə yerlərinin müdiriyyətinin mühüm vəzifəsidir.

Cəzanı icra edən müəssisə və orqanların məhkəmələrlə qarşılıqlı əlaqəsi. Məhkəmələr öz fəaliyyətlərində cəzanı icra edən müəssisə və orqanlarla sıx qarşılıqlı əlaqədə olur. Belə işin spesifikliyi yalnız cəzanı təyin etmək və cəzadan azad etmək deyil, həm də üzərlərinə məhkəmə hökmlərinin icrası vəzifəsi qoyulmuş müəssisə və orqanların fəaliyyətinə məhkəmə nəzarətini həyata keçirmək funksiyalarını həyata keçirən məhkəmələrin xüsusi rolu ilə şərtlənir.

Məhkəmələrlə cəzanı icra edən müəssisə və orqanların qarşılıqlı əlaqəsinin əsası artıq məhkəmə araşdırması gedişində qoyulur. Bu zaman məhkəmə müttəhimlərə tərbiyəvi təsir göstərir və bununla da onlarla gələcək tərbiyə işinin səmərəli təşkili üçün şərait yaradır.

Cinayət mühakimə icraatı vətəndaşların, o cümlədən də müttəhimlərin Azərbaycan Respublikasının qanunlarını dönmədən icra etmək, insan və vətəndaş hüquqlarına və azadlıqlarına hörmət etmək ruhunda tərbiyə edilməsinə kömək edir.

Məhkəmə baxışı gedişində sədrlik edən məhkəmə prosesinin tərbiyəvi təsirini təmin edərək məhkəmə iclasına rəhbərlik edir.

Nəhayət, cinayət cəzası tətbiq edərək məhkəmə yalnız cinayətkarları tənbeh etmir, həm də onları islah etmək məqsədi güdür.

Cəzanın icrasının səmərəliliyi çıxarılmış hökmün ədalətliliyindən bilavasitə asılıdır. Əgər cəza ədalətlidirsə, təqsirkarın şəxsiyyətinə və törədilmiş cinayətin ictimai təhlükəlilik xarakterinə müvafiqdirsə, o, azadlıqdan məhrum etmə yerlərində məhkumların tərbiyəsinə kömək edəcəkdir.

Azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza təyin edərkən, məhkəmə, yalnız onun ölçüsü ilə kifayətlənmir. O, həm də məhkumun cəza çəkəcəyi cəzaçəkmə müəssisəsinin növünü və rejimini müəyyən edir. Bununla da məhkəmə cəzanı fərdiləşdirərək, həm də azadlıqdan məhrum etmə yerlərində onun icrasının fərdiləşdirilməsi üçün zəruri şərait yaradır.

Məhkəmə, məhkuma cəzaçəkmə müəssisəsinin müəy-yən növünü (həbsxanada, cəzaçəkmə müəssisəsində və ya tərbiyə müəssisəsində saxlama) və rejimin növünü (ümumi, ciddi, xüsusi) təyin edərək, məhkumların müxtəlif kateqoriyalarına differensiasiyalı yanaşmanı həyata keçirir, cəzanın icra olunacağı hüquqi çərçivəni, onun tənbeh təsirini, habelə məhkumlara islah təsirinin xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

Məhkəmə həm də cəzadan azad edilmiş şəxslərin yeni cinayət törətməkdə ittiham edilməsi üzrə cinayət işlərinə baxarkən, cəzanı icra edən müəssisə və orqanlara, onların işdə buraxdıqları nöqsanların aradan qaldırılmasında köməklik göstərə bilər. Məhkəmə baxışı prosesində bir sıra hallarda əsassız olaraq məhkumların cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilməsi faktı aşkar edilir. Məhkəmə baxışı prosesində bu faktları aşkar edərək, məhkəmə, cəzanı icra edən müəssisə və orqanlara xüsusi qərardad göndərərək, bu nöqsanların aradan qaldırılmasına kömək edə bilər.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində hüquq qaydasının təmin edilməsi üzrə ümumi vəzifələrin mövcud olması cəzanı icra edən müəssisə və orqanlarla hakimiyyət və müvafiq icra hakimiyyəti orqanları arasında qarşılıqlı əlaqələrin olmasını nəzərdə tutur. Belə qarşılıqlı əlaqə barədə qanunvericilik aktlarında birbaşa göstəriş vardır. Misal üçün, CİM-də göstərilən orqanların qarşılıqlı əlaqəsinin istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Hər şeydən əvvəl burada maddi və digər yardımın göstərilməsini qeyd etmək olar.

Dövlət hakimiyyəti və icra orqanları cəzaçəkmə müəssisələri ilə qarşılıqlı surətdə cəzanı icra edən müəssisə və orqanların işçi heyətinin hüquqi və sosial müdafiəsi təminatlarının həyata keçirilməsində iştirak edirlər.

Cəzaların icrası qanunvericiliyi cəzaçəkmə müəssisələrinin əməkdaşlarının bir sıra sahələrdə, məsələn, mənzillə, uşaq bağçası ilə, telefon əlaqəsi ilə təmin edilmədən müəyyən imtiyazlarını, onlara bəzi güzəştlər edilməsini nəzərdə tutur. Bütün bu tədbirlər yerli icra hakimiyyəti orqanlarının köməyi ilə həyata keçirilir.

Cəzaçəkmə müəssisələrinin təsərrüfat ehtiyaclarını və istehsal fəaliyyətini təmin etmək üçün bir sıra məhkumlara cəzaçəkmə müəssisəsindən kənarında müşayiətsiz hərəkət etmək hüququ verilir. Belə məhkumların davranış qaydaları, onların hərəkət marşrutu, Ədliyyə Nazirliyi ilə razılaşdırılmaqla cəzaçəkmə müəssisəsinin müdirliyi tərəfindən müəyyən edilir.

Məhkumlarla tərbiyə işinin aparılmasında dövlət hakimiyyəti və müvafiq icra hakimiyyəti orqanları ilə cəzaçəkmə müəssisələrinin qarşılıqlı əlaqəsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə qarşılıqlı əlaqə formaları kifayət qədər genişdir.

- tərbiyə işinin maddi bazasını yaratmaq və yaxınlaşdırmaq;
- aparılan tərbiyəvi tədbirlərdə iştirak etmək;
- belə tədbirlərdə iştirak etməyə ictimaiyyət nümayəndələrini cəlb etmək və s.

Belə qarşılıqlı əlaqə formaları içərisində məhkumlara islah təsirinin nəticələrinin möhkəmləndirilməsi üzrə tədbirlər xüsusi yer tutur. Çünki bu tədbirlər yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısının alınmasına yönəlmişdir. Fəaliyyətin bu istiqamətində qarşılıqlı əlaqənin vacibliyi həm də cəzaçəkmə müəssisələrinin işinin az səmərəliliyi ilə izah olunur. Bunun da nəticəsində bəzi məhkumlar tam islah olunmadan cəzadan azad olunurlar.

Cəzanı icra edən müəssisə və orqanlarla ərazi polis orqanlarının qarşılıqlı əlaqəsi cəzaçəkmə müəssisələrindən azad edilmiş şəxslər tərəfindən, ilk növbədə isə ağır cinayətlərə görə məhkum edilmiş şəxslər tərəfindən törədilə biləcək cinayətlərin profilaktikasına və qarşısının alınmasına yönəlmişdir. Bu orqanların qarşılıqlı əlaqəsində iki mərhələni göstərmək olar. **Birinci mərhələ**, hazırlıq mərhələsi adlanır. Bu mərhələ məhkumun azad edilməsinə üç ay qalmış başlayır. Bu mərhələdə qeyd edilən orqanlar cəzadan azad ediləcək məhkumla azad edilmədən sonrakı həyat şərtləri və qaydaları barədə, gələcək iş və yaşayış yeri barədə və s. söhbətlər aparır.

İkinci mərhələ, cəzadan azad edilənlər barəsində cəzanı icra edən müəssisə və orqanlarla polis orqanlarının bir-birinə qarşılıqlı məlumat verməsi mərhələsi adlanır. Burada azad edilmiş məhkumun şəxsiyyətini xarakterizə edən məsələlərə, onun cinayətkar əməlləri davam etdirmək meyli (əgər bu faktlar cəza çəkmə prosesində aşkar edilmişsə) barədə məsələlərə baxılır.

Beləliklə, cəzanı icra edən müəssisə və orqanlarla birlikdə polis orqanları tərəfindən məhkumlara islah təsiri nəticələrinin möhkəmləndirilməsi yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısının alınmasının ilkin şərtidir.

Sual 4.

Cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə nəzarət

Cəzaların icrasını həyata keçirən müəssisə və orqanlar Azərbaycan Respublikasının cinayətkarlığa qarşı mübarizə kimi mühüm vəzifəni həyata keçirən hüquq-mühafizə orqanları sisteminin tərkib hissəsinə daxildir. Bu sosial faydalı problemin həllində həm dövlət, həm də ümumən cəmiyyət maraqlı olduğuna görə cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinin daim nəzarətdə saxlanması vacib məsələlərdən biridir.

Digər tərəfdən, dövlət məcburiyyət tədbiri olan cinayət cəzalarının realizə edilməsi də məhkumlar üzərinə qoyulmuş tənbeh məhdudiyətlərinin icrasına daim nəzarət tələb edir. Bu baxımdan cinayət cəzalarını icra edən, həmçinin cinayətkarlığa qarşı mübarizə aparən müəssisə və orqanların fəaliyyəti istisna edilmir və onun üzərində nəzarətin bir çox xüsusiyyətləri var.

Cinayət cəzalarını icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə nəzarət mühüm sosial-hüquqi əhəmiyyətə malikdir. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, məhz cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə nəzarətin həyata keçirilməsi nəticəsində cinayət cəzalarının icrası zamanı qanunçuluğa riayət olunması təmin edilir. Ölkədə cinayətkarlığın artıb azalmasına baxmayaraq, ona qarşı mübarizənin peşəkar - məqsədli vəzifələri yalnız qanunlara, onların göstərişlərinə dəqiq və dürüst əməl edilməsi sayəsində müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilir. Hüquq mühafizə orqanlarının, o cümlədən də cinayət cəzalarının icrası fəaliyyətinin qanuna zidd əməl olunmasına əsaslanmayan digər formaları müasir şəraitdə dövlətin tənəzlünə gətirib çıxara bilər.

Ümumən, nəzarət hər hansı bir sistemin, o cümlədən cəzaların icrası sisteminin normal fəaliyyətinin əsasını təşkil edir və onun qarşısında duran məsul vəzifələrin vaxtında və düzgün həyata keçirilməsinə zəmin yaradır. Nəzarət cəzaların icrası zamanı qanunçuluğun gözlənilməsində, yol verilən qanun pozuntularına kömək edən səbəb və şəraitin aradan qaldırılmasında, məhkumların hüquqlarının və qanuni maraqlarının gözlənilməsinin təmin olunmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Nəzarət cinayət cəzalarının icrası prosesində qanun pozuntularını aşkar etməklə, onların aradan qaldırılmasını və gələcəkdə belə faktların təkrar olunmamasını təmin edir, cəzaları icra edən müəssisə və orqanların işçi heyətinin hüquqi düşüncəsini formalaşdırır, onları qanunlara dəqiq və sözsüz əməl edilməsinə istiqamətləndirir.¹

Ümumi hüquq nəzəriyyəsi belə bir mövqeyə əsaslanır ki, dövlət orqanlarının hüquqtətbiqetmə fəaliyyətinə nəzarət sistemi qanunçuluğun hüquqi təminatları

¹ Bax: M.H.Hümbətov. Cəza və onun icrası, Bakı, 1999, səh.33.

sisteminə aiddir.² N.A.Struçkovun fikrincə, bu prinsip cəza-icra sistemində aşağıdakı üsullarla həyata keçirilə bilər:

«- cəzanı icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinin səmərəliliyinə və qanuniliyinə dövlət orqanlarının və məhkəmələrin nəzarəti ilə;

- cəzanı icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətində qanunçuluğa riayət edilməsinə prokuror nəzarəti ilə (Azərbaycan Respublikasının hazırda qüvvədə olan cəzaların icrası qanunvericiliyində bu nəzarət forması nəzərdə tutulmamışdır);

- cəzanı icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətində ictimai nəzarətlə və ya ictimai müşahidə ilə».³

Cəzanı icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə nəzarətin mahiyyəti və təyinatı ondan ibarətdir ki:

- **birincisi**, bu müəssisə və orqanların funksional fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə müşahidə edilir;

- **ikincisi**, bu müəssisə və orqanlarda qanunçuluğun və hüquq qaydasının vəziyyəti barədə obyektiv və səhih məlumat əldə edilir;

- **üçüncüsü**, qanunçuluğun və intizamın pozuntularının qarşısının alın-ması və aradan qaldırılması üzrə tədbirlər görülür;

- **dördüncüsü**, cinayətlərin və digər hüquq pozuntularının törədilməsinə kömək edən səbəb və şəraitin aşkar edilir;

- **beşincisi**, qanunçuluğun və intizamın pozulmasına görə təqsirkar şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi üzrə müvafiq tədbirlər görülür.

Müxtəlif dövlət və ictimai nəzarət formalarından istifadə etməklə cəza çəkən şəxslərin hüquqi vəziyyətinin təmin edilməsi Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı bir çox beynəlxalq sazişlərdə üstün vəzifə kimi tanınmışdır. Xüsusilə də azadlıqdan məhrum etmə yerlərində məhkumlarla davranış üzrə işçi heyətin fəaliyyətinə beynəlxalq nəzarət formasının daxil edilməsi, milli nəzarət üsullarının isə genişləndirilməsi zamanın tələbi kimi qəbul edilmişdir.

Cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə nəzarət eyni zamanda, artıq qeyd edildiyi kimi, cəzaları icra edən müəssisə və orqanlarda qanunçuluğun pozulması hallarının aşkar edilməsi və onlara kömək edən səbəb və şəraitin aradan qaldırılmasına xidmət edir. O, həm də qanunçuluğun hüquqi əsaslarının, xüsusilə də qüvvədə olan qanunvericiliyə zidd olan hallarda normativ-hüquqi aktların təkmilləşdirilməsinə təsir göstərir. Qanunların və onlar əsasında qəbul edilmiş normativ-hüquqi aktların tətbiqi və icrası haqqında məlumatlar qanunların

² Вах:Теория государства и права :Курс лекций /Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько.М., 1997.С.520

³ Стручков Н.А. Курс исправительно-трудового права. Проблемы Общей части. М., 1984. с.195.

keyfiyyəti, onlarda olan boşluq və ziddiyyətlər barədə mühakimə yürütməyə imkan verir.⁴

Nəzarət, cəzaları icra edən müəssisə və orqanların hüquq tətbiqetmə fəaliyyətində mövcud qanunçuluq pozuntularını açıqlayaraq, onlara görə daha məqsədyönlü tənbeh tədbirlərini müəyyən edərək, işçi heyətini qanunlara düzgün və dəqiq riayət etməyə yönəlmişdir. Məhz bu qismində nəzarət yalnız profilaktik deyil, həm də tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olur.

Cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə nəzarət cəzanın icrası və məhkumlara islah edilmə vasitələrinin tətbiqi prosesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin zəruri şərti və vasitəsidir. Nəzarət gedişində cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətindəki nöqsanlar aşkar edilir və onların aradan qaldırılması mümkün olur.

Cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə nəzarətin əhəmiyyəti, həm də ondan ibarətdir ki, o, dövlət tərəfindən cəzaların icrası sisteminin saxlanması üçün ayrılan, bizim ölkədə digər sosial vəzifələrin həlli üçün çox vacib olan maddi vəsaitlərin qənaətlə xərclənməsinə və bölüşdürülməsinə imkan verir.

Cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyəti həm kütləvi informasiya vasitələrinin və ümumən bütün cəmiyyətin daim diqqəti altındadır. Lakin kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələri və Cəzaların İcrası Məcəlləsində göstərilən digər şəxslərin müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaları icra edən müəssisələrə baş çəkmələri yalnız müvafiq icra hakimiyyəti orqanı – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi, cəza icra edilən hərbi hissələrə isə Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilmiş hallarda və qaydada həyata keçirilə bilər.

Cəzaların icrası qanunvericiliyinə görə, cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyəti qanunun və digər normativ-hüquqi aktların müddəaları əsasında həyata keçirilir. Buradan irəli gələrək, **cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə nəzarət dedikdə**, cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinin cəzaların icrasını tənzimləyən qanunvericiliyə və digər normativ-hüquqi aktların tələblərinə uyğunluğunu öyrənmək, onların işində qanun pozuntularını müəyyən etmək və aradan qaldırmaq, gələcəkdə onlara bir daha yol verməmək üçün müəyyən olunmuş müşahidə və yoxlama sistemi başa düşülür.⁵

Cəzaları icra edən müəssisə və orqanlar, cəzanın realizəsi zamanı onların fəaliyyətinə nəzarətin növləri və qaydası Azərbaycan Respublikası CİM-in üçüncü fəsilində müəyyən edilmişdir. Bu fəsildə tənzimlənən, cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə nəzarət müxtəlif əsaslar üzrə təsnif edilə bilər. Nəzarəti həyata

⁴ Уголовно-исполнительное право России./ Под редакцией В.И.Сели-верстова. М., 2001. с.173.

⁵ Уголовно-исполнительное право. Учебник, Москва, Новый Юрист, 1998. с.102.

keçirən subyektlərdən asılı olaraq dövlət, ictimai və beynəlxalq nəzarət formaları fərqləndirilir. Bu nəzarət formaları barədə mövzunun növbəti paragrafında geniş şəkildə məlumat veriləcəkdir.

Cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyəti hal-hazırda beynəlxalq birliyin daim diqqət mərkəzindədir. Azərbaycan Respublikası məhkumlarla davranışa, onların siyasi, mülki, sosial-iqtisadi hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə dair ümumqəbul edilmiş standartların təsbit olunduğu beynəlxalq sazişlərin iştirakçısıdır. Dövlətimizin tərəfdar çıxdığı belə beynəlxalq aktların sayı günbəgün artmaqdadır.

Dövlətimiz beynəlxalq saziş və konvensiyalara qoşulmaqla yanaşı öz üzərinə bu normativ aktlardan irəli gələn bir sıra öhdəliklər götürmüşdür ki, onların da öhdəsindən layiqincə gəlməyə çalışır. Cəza-icra sistemində qısa vaxt ərzində həyata keçirilmiş hüquqi islahatlar bunları bir daha təsdiq edir.

Cəzaları icra edən müəssisə və orqanların işçi heyəti məhkumlarla davranış qaydalarına əməl edilməsinin əsas subyekti olduğu üçün, onun fəaliyyəti üzərində yalnız milli, dövlətdaxili deyil, həm də beynəlxalq nəzarət də müəyyən edilir.

Cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə dövlət nəzarəti özü də bir neçə növə bölünür. Bura müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının nəzarətini və məhkəmə nəzarətini aid etmək olar.

Fəaliyyət sahəsi üzrə həyata keçirilən nəzarət də ayrı-ayrı növlərə bölünür. Cəzaçəkmə müəssisələrinə münasibətdə işçi heyətin fəaliyyətinə nəzarətin cəzaçəkmə rejiminin təmin edilməsi, məhkumların əməyə cəlb edilməsi, cəzaçəkmə müəssisələrinin istehsalat-təsərrüfat və maliyyə fəaliyyəti, tərbiyə işinin aparılması və məhkumların təhsili, onların maddi-məişət təminatı və onlara tibbi xidmət sahələrindəki nəzarət növlərini göstərmək olar.

Nəzarət növlərindən və nəzarət fəaliyyətinə məruz qalan sahələrdən asılı olaraq, nəzarətin həyata keçirilmə formaları da fərqləndirilir. Bu nəzarət formalarına aşağıdakıları aid etmək olar: statistik hesabat da daxil olmaqla, hesabatların təqdim edilməsi, yoxlamalar, sorğular, təftişlər, icranın yoxlanılması, vəzifəli şəxslərin qanunsuz hərəkətlərindən şikayətlər, cəzaları icra edən müəssisə və orqanlara baş çəkmələr, məhkumların şəxsi qəbulu, məhkumların şəxsi işləri, digər sənədlərlə tanışlıq və s.

Ümumiyyətlə, cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyəti normativ-hüquqi aktların köməyi ilə nə qədər hərtərəfli nizama salınsa da, bəzən bu fəaliyyət gedişində arzu olunmayan nöqsanlara yol verilməsi mümkündür. Məhz, həm bu nöqsanlar, həm də bilərəkdən, qəsdən yol verilmiş qanun pozuntuları son nəticədə bu və ya digər növ cinayət cəzasına məhkum edilmiş şəxslərin – məhkumların hüquq və azadlıqları sahəsinə təcavüz etdiyinə görə onların vaxtında aşkar edilməsi, onlara kömək edən səbəb və şəraitin aradan qaldırılması birincisi, cəza çəkən şəxslərin pozulmuş hüquqlarının və qanuni mənafelərinin, ikincisi, cəzanın icrası zamanı

qanunçuluğun bərpasına kömək edir və nəhayət, üçüncüsü, cəzanın qarşısında duran məqsədin – məhkumların islah edilməsinin uğurla başa çatdırılmasına zəmin yaradır. Bu kimi məsələlər cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə nəzarətin köməyi ilə həll edilir.

Beləliklə, **cəzanı icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə nəzarət** – bu strukturların, onların vəzifəli şəxslərinin fəaliyyətinin cəzaların icrası qanunvericiliyinin və digər normativ-hüquqi aktların tələblərinə müvafiq olması üzərində müşahidə və yoxlama sistemi olmaqla, bu tələblərin pozulmasının aşkar edilməsi, xəbərdar edilməsi və qarşısının alınması məqsədi daşıyır.

Qeyd edilən nəzarətin sosial-hüquqi təyinatı aşağıdakılardan ibarətdir:

- cinayət cəzalarının icrası zamanı qanunçuluğa riayət edilməsi;
- məhkumların hüquqlarının, azadlıqlarının və qanuni mənafelərinin qorunması;
- qanunçuluğun pozulmasının səbəb və şəraitinin aşkar edilməsi və aradan qaldırılması;
- cəzanın icrası prosesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
- işçi heyətin, məhkumların və digər vətəndaşların hüquq düşüncəsinin formalaşdırılması;
- cəzanın icrası və çəkilməsi vəziyyəti barədə ictimaiyyətin məlumatlandırılması.

Artıq qeyd edildiyi kimi, respublikamızın cəza-icra sistemində daxil olan müəssisə və orqanlar cinayətkarlığa qarşı mübarizədə Azərbaycan dövlətinin cəza-icra siyasətinin tələblərini həyata keçirirlər. Bu vəzifənin layiqincə yerinə yetirilməsi, cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətində qanunçuluğun və hüquq qaydasının təmin edilməsi məqsədi ilə bu müəssisə və orqanların fəaliyyəti üzərində müxtəlif nəzarət formalarından istifadə olunur.

Cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyəti üzərində nəzarət növlərinin müxtəlifliyi, bu nəzarətin həyata keçirilməsinin forma və istiqamətlərindəki fərqli xüsusiyyətlər heç də onların müxtəlif məqsədlərə xidmət etdiyini bildirmir. Əksinə, bütün bu nəzarət növlərinin məqsədi cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətində qanunçuluğu və hüquq qaydasını möhkəmlətməkdən, məhkumların hüquq və azadlıqlarını, qanun mənafelərini qorumaqdan, onların islah olunmasını təmin etməkdən, cəzaçəkmə müəssisələrində törədilən cinayətləri və digər hüquqpozmaları aşkar etməkdən, onların vaxtında qarşısını almaqdan və aradan qaldırmaqdan ibarətdir.

Cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə nəzarətin müxtəlif növləri var. İndi isə, bu nəzarət növləri, yəni dövlət, ictimai və beynəlxalq nəzarətinin hər biri üzərində ayrılıqda dayanaq.

1. Cəzaların icrasına dövlət nəzarəti

Ümumən cəzaların icrasına dövlət nəzarəti aşağıdakı orqanlar vasitəsilə həyata keçirilir:

- dövlət hakimiyyət orqanları;
- məhkəmə.

Dövlət hakimiyyət orqanlarının nəzarəti öz növbəsində aşağıdakı strukturlar tərəfindən həyata keçirilir:

- Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi;
- Azərbaycan Respublikasının Prezidenti;
- Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti;
- Yerli icra hakimiyyəti orqanları.⁶

A) Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Konstitusiyaya əsasən qanunvericilik hakimiyyətini həyata keçirərək, bir tərəfdən əsas qanunda təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının dövlət təminatını müəyyənləşdirməklə, digər tərəfdən məhkəmələr tərəfindən çıxarılmış bütün qərarların, o cümlədən cinayət işləri üzrə qərarların, yəni hökmlərin icrası qaydasını müəyyən edir. Qanunverici orqan cəmiyyətdə gedən dəyişiklikləri nəzərə alaraq, qüvvədə olan qanunları, o cümlədən cəzaların icrasını tənzimləyən qanun və digər normativ-hüquqi aktları təkmilləşdirir, onlara dəyişikliklər və əlavələr edir. Azərbaycan Respublikasının 7 fevral 1997-ci il tarixli «İslah-Əmək Məcəlləsinə dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında» Qanunu⁷ buna misaldır. Məhz bu və digər qanunlar əsasında respublikamızın ilk müstəqil Cəzaların İcrası Məcəlləsi işlənib hazırlanmış və 14 iyul 2000-ci ildə təsdiq edilmişdir.⁸

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin deputatları vasitəsi ilə də cəzaların icrasına, cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə nəzarət həyata keçirir. «Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatının statusu haqqında» Qanunun 20-ci maddəsinə əsasən, deputat öz səlahiyyətləri çərçivəsində mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarına, Azərbaycan Respublikası Baş Prokuroruna və ona tabe olan prokurorlara, yerli özünüidarə orqanlarına və onların vəzifəli şəxslərinə sorğu verə bilər. Müvafiq orqanlar və vəzifəli şəxslər deputat sorğusuna bir ay müddətində yazılı qaydada rəsmi cavab verməlidirlər. Beləliklə, deputatlar cəzaların icrası ilə əlaqədar onlara daxil olmuş məlumatların müvafiq müəssisə və orqanlara sorğu vasitəsi ilə, qanunla müəyyən olunmuş vaxtda yoxlanmasını, nöqsanların aradan qaldırılmasını və təqsirkar şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunmasını təmin edirlər.

⁶ Bax: M.Hümbətov. Cəza və onun icrası. Bakı, 1999, s.34.

⁷ Bax: Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 1997, № 4, maddə 309.

⁸ Bax: Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2000, № 8, 586.

B) Azərbaycan Respublikasının Prezidenti icra hakimiyyətini həyata keçirməklə, öz səlahiyyətləri çərçivəsində və Konstitusiyanın 113-cü maddəsinə uyğun olaraq, müxtəlif sahələr, o cümlədən cəzaların icrasının təşkilinə, bu işin təkmilləşdirilməsinə aid fərman və sərəncamlar imzalayır. Buna Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 fevral 1999-cu il tarixli «İslah-əmək müəssisələrində və istintaq təcridxanalarında qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi, cəzaların icrası qaydalarının təmin edilməsi və hüquqi islahatların həyata keçirilməsinə dair tədbirlər haqqında» Fərmanını misal göstərmək olar.⁹

Bundan əlavə, Konstitusiyanın 110-cu maddəsinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Milli Məclis tərəfindən qəbul olunmuş qanunları imzalayır və qanunların bilavasitə icraçısını müəyyənləşdirir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti özünün konstitusion səlahiyyətlərinə əsasən, cəzaların icrasının təşkilinə cavabdeh olan dövlət orqanlarının vəzifəli şəxslərini, yəni Ədliyyə nazirini və onun bu sahə üzrə müavini, eyni zamanda Penitensiar xidmətin rəisini vəzifəyə təyin və vəzifədən azad etməklə də nəzarəti həyata keçirmiş olur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 22-ci bəndinə əsasən əfv etmə kimi müstəsna səlahiyyətini həyata keçirərkən, bağışlanmaya təqdim olunmuş məhkumun sənədlərinə baxılır, cinayətin törədilməsinin səbəb və şəraiti, cəza müddətində məhkumun davranışı, əməyə münasibəti və s. öyrənilir. Məhz bu proses zamanı cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyəti Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən nəzarətə məruz qalır.¹⁰

C) Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yuxarı icra orqanı olmaqla, öz səlahiyyətləri dairəsində müxtəlif sahələrdə, o cümlədən cəzaların icrası sahəsində qarşıya çıxmış məsələləri tənzimləmək üçün qərar və sərəncamlar qəbul edir. Bu normativ-hüquqi aktların qəbulu ilə Nazirlər Kabineti cəzaların icrasına nəzarəti həyata keçirir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 fevral 1999-cu il tarixli Fərma-nından irəli gələn vəzifələri yerinə yetirmək üçün, islah-əmək qanunvericiliyinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, həbsdə olanların və cəza çəkən məhkumların saxlanma şəraitində sosial-məişət, tibbi sanitariya məsələlərinin həlli, mövcud imtiyazlar dairəsinin genişləndirilməsi və digər problemlərin həlli məqsədi ilə Nazirlər Kabinetinin 1999-cu il 26 may tarixli 92 sayılı Sərəncamı ilə təsdiq olunan «İslah-əmək müəssisələrində və istintaq təcridxanalarında qanunvericilik, təşkilati və digər məsələləri nəzərdə tutan Tədbirlər Proqramı»nı¹¹ misal göstərmək olar.

⁹ Bax: M.H.Hümbətov. Cəza və onun icrası, Bakı, 1999, s.36.

¹⁰ Bax: «Azərbaycan» qəzeti, 12 fevral 1999-cu il, № 32.

¹¹ Bax: «Qanunçuluq», 1999, № 9, s.71-80.

Bundan əlavə, Cəzaların İcrası Məcəlləsinin qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti ona həvalə edilmiş sahələrdə cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinin təşkilinə aydınlıq gətirmək, bir sıra məsələlər üzrə icra mexanizmini təyin etmək məqsədilə 2001-ci ilin 15 yanvar, 5 aprel, 15 sentyabr və 25 sentyabr tarixlərdə dörd müxtəlif məzmunlu qərar qəbul etmişdir. Bu qərarlarla müvafiq olaraq Tərtibə müəssisələrinin nəzdində Himayəçilik Şurasının işinin təşkili və fəaliyyət qaydası, cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin ərzaq, geyim, ayaqqabı ilə təmin olunması, onlara gediş haqqının ödənilməsi, həmçinin birdəfəlik pul müavinətinin verilməsi qaydaları, müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaya məhkum olunmuş şəxslərin əmək haqqının ödənilməsi qaydaları və məhkumların yemək və maddi-məişət normaları təsdiq edilmişdir.

C) Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən yerli icra hakimiyyəti orqanları öz ərazilərində yerləşən cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə nəzarət edirlər. Bu nəzarəti yerli icra hakimiyyəti orqanları bilavasitə və ya ictimai təşkilatları, birlikləri cəlb etməklə həyata keçirirlər. Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 18-ci maddəsinə əsasən, cəzaları icra edən müəssisə və orqanın fəaliyyətinə nəzarəti müvafiq icra hakimiyyəti orqanları həyata keçirirlər. Bu nəzarətin həyata keçirilməsi qaydaları normativ-hüquqi aktlarla müəyyənləşdirilir. Məcəllənin 18-ci maddəsində nəzərdə tutulan, cəzaların icrasına nəzarəti həyata keçirən müvafiq icra hakimiyyəti orqanları dedikdə, Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi və intizam xarakterli hərbi hissədə saxlanma növündə cəzanın icrasına münasibətdə Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi başa düşülür. Bu icra hakimiyyəti orqanları özlərinin səlahiyyətləri çərçivəsində təbəçilikdə olan cəzaçəkmə müəssisələrinin və hərbi hissələrin fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirirlər. Belə nəzarət cəzaları icra edən müəssisə və orqanlarda mütəmadi olaraq yoxlamalar keçirmək, onların fəaliyyətləri, normativ-hüquqi aktların tələblərinin yerinə yetirilməsi barədə hesabatlar tələb etmək yolu ilə və s. üsullarla həyata keçirilir. Qeyd edilən orqanlar nəzarətin gedişində cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətində yol verilmiş pozuntuları aşkar edir və onların aradan qaldırılması üçün müvafiq tədbirlərin görülməsini tələb edirlər.

D) Cəzanı icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının nəzarəti. Cəzanı icra edən cəzaçəkmə müəssisələri və dövlət orqanlarının fəaliyyətinə icra hakimiyyəti orqanlarının nəzarəti cəzaların icrası qanunvericiliyində ilk dəfə olaraq 2000-ci il Cəzaların İcrası Məcəlləsinin qəbulundan sonra öz əksini tapmışdır. Belə ki, Yeni CİM-in 18-ci maddəsi birbaşa olaraq cəzaların icrasına müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının nəzarətinə həsr edilmişdir. Həmin maddəyə əsasən: «cəzaları icra edən müəssisə və orqanın fəaliyyətinə nəzarəti müvafiq icra

hakimiyyəti orqanları həyata keçirirlər. Bu nəzarətin həyata keçirilməsi qaydaları normativ - hüquqi aktlarla müəyyənləşdirilir». Burada, müvafiq icra hakimiyyəti orqanının səlahiyyətlərini öz səlahiyyəti daxilində Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi və intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama cəza növünə aid hissədə Müdafiə Nazirliyi həyata keçirirlər.

CİM-in 18-ci maddəsi cəzaların icrasına nəzarətin növlərindən biri olan müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının nəzarətindən bəhs edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 99-cu maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məxsusdur. Onun ayrı-ayrı sahələr üzrə səlahiyyətindən irəli gələn funksiyaları müvafiq dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Belə ki, cəzanı icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə nəzarəti müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, başqa sözlə, öz səlahiyyətləri daxilində Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi və intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama cəza növünə aid hissədə isə Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi həyata keçirirlər.

Cəzanı icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının nəzarətinin həyata keçirilməsi qaydaları normativ-hüquqi aktlarla müəyyənləşdirilir.

«Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun və həmin qanunla təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsinin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 avqust 2000-ci il tarixli Fərmanının 2-ci bəndinə əsasən Ədliyyə orqanlarına icrası həvalə edilmiş cəzaların icrasına nəzarəti bu məqsədlər üçün yaradılmış Ədliyyə Nazirliyinin Cəzaların icrasına nəzarət üzrə müfəttişliyi həyata keçirir. Müfəttişliyin Əsasnaməsi Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə naziri tərəfindən təsdiq edilmişdir.

E) Cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə **məhkəmə** nəzarəti Azərbaycan Respublikası CİM-də ilk dəfə olaraq nizama salınmışdır (CİM-in 19-cu maddəsi). Qanunvericinin belə addım atması cəmiyyətin sosial, siyasi, mənəvi əsaslarındakı dəyişikliklərə, şəxsiyyətin hüquq və qanuni maraqlarının təmin edilməsinə diqqətin artırılması ilə şərtlənir.

Məhkəmənin nəzarət fəaliyyətinin əsas növ, forma və metodları kifayət qədər səmərəli və müxtəlifdir: onlar Cəzaların İcrası Məcəlləsinin yalnız 19-cu maddəsində nəzərdə tutulmuş müddəalarla bitmir. 2000-ci ilin sentyabr ayının 1-dən qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 509-520-ci maddələrində məhkəmənin hökm və digər yekun qərarlarının icrasının cəzaları icra

edən müəssisə və orqanlar tərəfindən təmin edilməsi üzrə vəzifələri, habelə nəzarətin həyata keçirilməsi qaydası ətraflı göstərilmişdir.

Cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə məhkəmə nəzarətinin dörd növü mövcuddur.

Birinci növ – mülki, ailə, əmək və inzibati hüquq münasibətlərindən irəli gələn mübahisələr üzrə işlərə, həmçinin mülki mühakimə icraatı qaydaları üzrə xüsusi icraat işlərinə baxılması zamanı həyata keçirilən məhkəmə nəzarətidir.

Mülki işlərin icraatı zamanı cəzaları icra edən müəssisə və orqanların işçi heyətinin fəaliyyəti mülki işlər üzrə tərəflərin mübahisəsinin bilavasitə predmeti ola bilər. Məsələn, cəzaçəkmə dövründə fəaliyyət qabiliyyətini itirmiş şəxsin cəzaçəkmə müəssisəsinin təqsiəri üzündən ona vurulmuş ziyanın ödənilməsi barədə iddiası həll edilərkən. Yaxud da əksinə, cəzaçəkmə dövründə məhkum tərəfindən vurulmuş maddi ziyanın ödənilməsi barədə cəzaçəkmə müəssisələrinin, digər hüquqi və ya fiziki şəxslərin iddiası həll edilərkən (CİM-in 94-cü maddəsi). Həm birinci, həm də ikinci halda məhkəmə tərəfindən cəzaçəkmə müəssisələrinin işçi heyətinin cəza çəkmə dövründə məhkumların mülki, əmək və digər hüquqlarına əməl olunması üzrə fəaliyyətləri qiymətləndirilə bilər.

Xüsusi icraat qaydasında mülki işlərə baxarkən cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyəti məhkəmə tədqiqatının, qiymətləndirilməsinin və ona müvafiq qərar qəbul edilməsinin predmeti ola bilər (misal üçün, spirtli içkilərdən və narkotik vasitələrdən sui-istifadə nəticəsində məhkumun məhdud fəaliyyət qabiliyyətli tanınması barədə məsələ həll edilərkən).

İnzibati hüquq münasibətlərindən yaranan işlər üzrə cəzaları icra edən müəssisə və orqanların işçi heyətinin fəaliyyəti də məhkəmə tədqiqinin, qiymətləndirilməsinin predmeti ola bilər. Misal üçün, islah işlərinə məhkum edilmiş şəxsin cərimə edilməsi barədə şikayətinə baxılarkən.

Məntəqə tipli cəzaçəkmə müəssisələrində cəza çəkən məhkum tərəfindən vurulmuş maddi ziyanın ödənilməsi barədə vətəndaşın iddiasına baxarkən, məhkəmə, eyni zamanda azadlıqdan məhrum etmə yerlərində rejimin təmin edilməsi üzrə işçi heyətin fəaliyyəti ilə bağlı məsələni də tədqiq etməlidir. Əgər mühüm nöqsanlar aşkar edilərsə, onda məhkəmə buna xüsusi qərardad ilə reaksiya verməlidir.

Bundan başqa, mülki işlərə baxılması zamanı məhkəmə nəzarətinin digər bir növü də var. İşçi heyətinin fəaliyyəti məhkəmə tərəfindən yazılı sübutların (arayış-ların, qərarların, əmrlərin və cəzaları icra edən müəssisə və orqanlardan daxil olan digər sənədlər) qiymətləndirilməsi zamanı tədqiqat predmeti ola bilər.

Həç bir sübut məhkəmə üçün əvvəlcədən müəyyən edilmiş qüvvəyə malik deyil. Buna görə də təqdim edilmiş sənədlərin iş üzrə sübut qismində tanınması onların qanuniliyinin təsdiq olunmasını bildirir. Bu halda məhkəmənin təqdim edilmiş

sənədləri etibarsız sayan, rədd edən qərarı cəzaları icra edən müəssisə və orqanların işçi heyətinin fəaliyyətinin neqativ qiymətləndirilməsinə səbəb ola bilər.

Məhkumların cəmiyyətdən təcrid edilməsi ilə əlaqədar olmayan cəzaların icrası zamanı da məhkəmə nəzarəti mümkündür. Azərbaycan Respublikası CİM-in 24.1-ci maddəsinə əsasən, «məhkum cəriməni müəyyən edilmiş müddətdə ödəmədikdə cərimə növündə cəzanın icrası Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada hökmü çıxarmış məhkəmə tərəfindən məcburi qaydada, yəni məhkumun xüsusi mülkiyyətdə olan əmlakına və ya ümumi mülkiyyətdə olan payına yönəldilməklə həyata keçirilir». Bu halda cəzanın icrası məhkəmə icraçısının məcburi hərəkətlərinin ardıcıl həyata keçirilməsində ifadə olunur. Məhkəmə icraçılarının hərəkətlərinə nəzarət isə müvafiq halların yaranması zamanı icra icraatını dayandırmaq və ya təzələ-mək, onu ləğv etmək hüququna malik olan hakimlər tərəfindən həyata keçirilir.

Qeyd edilənlərdən başqa, məhkəmə icraçılarının hərəkətlərindən məhkum şikayət verə bilər. Belə şikayətə məhkəmə iclasında baxılır və burada prokuror və şikayət etmiş məhkum özü və ya onun qanuni nümayəndəsi iştirak etmək hüququna malikdir. Əmlak müsadirəsi kimi cəzanın icrası zamanı da, məhkəmə, mülki mühakimə icraatı qaydasında məhkəmə icraçılarının fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir.

Cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə məhkəmə nəzarətinin **ikinci növü** – cinayət mühakimə icraatı qaydasında həyata keçirilən cinayət işləri üzrə icraat zamanı qoyulan nəzarətdir. Onu da öz növbəsində iki növə bölmək olar:

- a) məhkəmədə cinayət işlərinə baxılması zamanı nəzarət;
- b) məhkəmə hökmünün icrası məsələlərinə məhkəmə baxışı zamanı nəzarət.

Məhkəmənin nəzarətedici funksiyası cəzaları icra edən müəssisə və orqanların işçi heyətinin vəzifəli şəxsləri, cəzanın icrasında iştirak edən digər subyektlər tərəfindən qanunçuluğun kobud şəkildə pozulması haqqında cinayət işlərinə baxış zamanı təzahür edir. Bu ilk növbədə vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə (CM-in 308-ci maddəsi), vəzifə səlahiyyətlərini aşma (CM-in 309-cu maddəsi), səhlənkarlıq (CM-in 314-cü maddəsi) və digər cinayətlərdir.

Azadlıqdan məhrum etmə (müəyyən müddətə və ya ömürlük) cəzasına məhkum tərəfindən cəzaçəkmə dövründə törədilmiş cinayətlər üzrə cinayət işlərinə baxış zamanı da məhkəmə nəzarəti mümkündür. Belə ki, cəzaçəkmə müəssisələrində törədilmiş cinayətlərə görə məsuliyyət haqqında cinayət işlərinə baxılması zamanı yuxarı məhkəmə orqanlarının göstərişinə əsasən, məhkəmələr hüquqa zidd hərəkətlərin məhkumların hüquqlarının alçaldılması və ya işçi heyəti tərəfindən intizam təcrübəsinin pozulması ilə əlaqədar olub-olmamasını da yoxlamağa borcludurlar. Belə

hallarda məhkəmə gələcəkdə belə hallara yol verilməsini xəbərdar etməklə, xüsusi qərardad çıxarmaq yolu ilə onlara reaksiya verməlidir.

Məhkumların hüquqlarının, qanuni mənəfələrinin realizəsi, onlar tərəfindən öz vəzifələrinin icrası məsələləri digər əsaslar üzrə qaldırılmış cinayət işlərinə baxış zamanı məhkəmə nəzarətinin predmeti ola bilər.

Şahidlərin, zərərçəkmişlərin, təqsirləndirilən şəxslərin ifadələri, ekspertlərin rəyi, maddi sübutlar, sənədlər cəzaçəkmə dövründə qanunçuluğun pozulmasını və ya işçi heyəti tərəfindən digər pozuntulara yol verildiyini təsdiqləyə bilər. Bu halda məhkəmə işin bütün sübutlarını məcmu halında hərtərəfli, tam və obyektiv baxışa əsaslanan daxili inamı üzrə qiymətləndirir. Belə hərtərəfli qiymətləndirilmə prosesində cəzaları icra edən müəssisə və orqanların işçi heyətinin fəaliyyətində qanunçuluğun pozulması halları özünün mübahisəsiz təsdiqini tapa bilər. Bu hallarda, məhkəmə, aşkar edilmiş pozuntular, onlara kömək edən səbəb və şərait haqqında cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirən orqanlara, yaxud da onlara rəhbərliyi həyata keçirən vəzifəli şəxslərə məlumat verməlidir. Göstərilən vəzifəli şəxslər məhkəmə tərəfindən aşkar edilmiş və xüsusi qərardadda göstərilmiş, işçi heyəti tərəfindən qanunçuluğun pozulmasına kömək edən səbəb və şəraitin aradan qaldırılması üzrə təxirəsalınmaz tədbirlər görməlidir.¹²

Cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə məhkəmə nəzarəti, özündə hökmün icraya yönəldilməsi, həmçinin cəzanın icrasının müxtəlif aspektlərinə aid olan bir çox məsələlərin həllini birləşdirən hökmün icrası mərhələsində də özünü təzahür etdirir. Bu məsələləri həll etmək üçün cəzaçəkmə müəssisələrinin, cəzaları icra edən digər orqanların müdiriyyəti məhkəməyə yazılı təklif, habelə onun həll edilməsi üçün zəruri olan materiallar göndərir.

Hökmün icrası mərhələsinə daxil olan əksər məsələlər üzrə məhkəmənin qərarı – cəzaları icra edən müəssisə və orqanların işçi heyətinin hərəkətlərinə və qərarlarına rəsmi qiymətdir. Buna görə də işçi heyət özlərinin gələcək fəaliyyətlərində bu qərarı rəhbər tutmalıdır. Bütün bunlar məhkəmənin nəzarət fəaliyyətinin əsasını təşkil edib, aşağıdakı üç vəzifənin həllinə yönəlmişdir.

Birincisi, – tamah və vəzifə cinayətlərini xəbərdar etmək məqsədi ilə cəzaları icra edən müəssisə və orqanların işçi heyətinin fəaliyyətinə nəzarət. Bu məqsədlə məhkəmələr, cəzaçəkmə müəssisələrinin, cəzaları icra edən digər orqanların müdiriyyətinin təqdim etdiyi materialları hərtərəfli yoxlamağa borcludur. Çünki bu materiallarda saxtılıqlara, işi düzgün həll etmə üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən digər hallara rast gəlinir.

¹² Вах: Уголовно-исполнительное право. /Под ред. проф. Селиверстова В.И. М., 2001, с.183.

İkincisi, – məhkumların hüquqlarının və qanuni mənafeələrinin müdafiəsi məqsədi ilə cəzaları icra edən müəssisə və orqanların işçi heyətinin fəaliyyətinə nəzarət.

Üçüncüsü, – məhkumlar tərəfindən öz vəzifələrinin lazımı qaydada icrasının təmin edilməsi üzrə cəzaları icra edən müəssisə və orqanların, digər dövlət və ictimai təşki-latların işçi heyətinin fəaliyyətinə nəzarət. Cəzanın yüngülləşdirilməsi və ya onun növünün dəyişdirilməsi haqqında məhkəmənin qərarı, bir qayda olaraq, üzərlərinə qoyulmuş vəzifələrin məhkumlar tərəfindən yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsinə əsaslanır.

Məhkəmə hökmünün Cinayət-Proessual Məcəlləsinin məzmunu kifayət qədər müxtəlifdir. Buna müvafiq olaraq, özünün məzmununa görə məhkəmə nəzarəti də müxtəlifdir. Həm də məhkəmə nəzarəti yalnız vaxtından əvvəl şərti azad etmə və ya bir cəza növünün digəri ilə əvəz edilməsi məsələsinin həlli ilə məhdudlaşmır. Məhkəmə nəzarəti cəzanın icrasının müxtəlif aspektlərinə və cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlərə aid daha geniş məsələlər kompleksinə məhkəmə baxışı zamanı da mümkündür.

Cəzanı icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə məhkəmə nəzarəti CİM-in 19-cu maddəsində öz əksini tapmışdır. Orada qeyd edilir ki, «cəzaları icra edən müəssisə və ya orqanın vəzifəli şəxsləri məhkuma təyin olunmuş cəzanın icrası, cəzanın çəkilmə yeri, məhkumun yerdəyişmələri və azad edilməsi barədə hökm çıxarmış və hökmün icrası barədə göstəriş vermiş hakimə dərhal məlumat verməlidirlər.

Məhkəmə cinayət-proessual qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada cəzanın çəkilməsinin təxirə salınması və ya onun ləğv edilməsi, məhkumun xəstəliyə görə cəzanı çəkməkdən azad edilməsi, ittiham hökmünün icrası müddətinin başa çatması ilə əlaqədar cəza çəkməkdən azad edilməsi, cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilməsi, cəzanın çəkilməmiş hissəsinin daha yüngül cəza növü ilə əvəz edilməsi, cəzaçəkmə müəssisəsində saxlanılma şəraitinin dəyişdirilməsi, amnistiyanın tətbiq edilməsi, müalicə müəssisəsində saxlanma vaxtının cəzaçəkmə müddətinə daxil edilməsi, məhkumluğun vaxtından əvvəl götürülməsi məsələlərinin həlli zamanı cəzanın icrasına nəzarət edir».

Qeyd edilənlərə əsasən, cəzaçəkmə müəssisəsində saxlanılma şəraitinin dəyişdirilməsi ilə bağlı məsələlərin həlli zamanı, məhkəmə, işçi heyətinin fəaliyyətinə nəzarət edir. Qanuna müvafiq olaraq, belə məsələlər yalnız azadlıqdan məhrum etmə cəzasının icrası zamanı meydana gələ bilər. Belə ki, məhkəmə, azadlıqdan məhrum etmə yerlərində məhkumun davranışını nəzər alaraq, məhkumu bir cəzaçəkmə müəssisəsindən digərinə keçirmə yolu ilə onların saxlanılma şəraitini dəyişdirir. Bundan başqa, on səkkiz yaşına çatmış və tərbiyə müəsisələrində saxlanılmış məhkumlar, cəzanın icrası qaydalarını pozduqda tərbiyə müəssisəsi müdiriyyətinin

təqdimatı və məhkəmənin qərarı ilə ümumi rejimli cəzaçəkmə müəssisəsinə keçirilirlər (CİM-in 129-cu maddəsi).

Məhkəmə nəzarətinin **üçüncü növü** CİM-in 19.3-cü maddəsinə əsasən, cəzaları icra edən müəssisə və ya orqanın fəaliyyəti ilə əlaqədar daxil olmuş şikayətlərə məhkəmə baxışı zamanı həyata keçirilir. Bu zaman qanunverici məhkumun məhkəməyə müraciət etmək hüququnun həyata keçirilməsi üçün müəyyən təminatlar müəyyən etmişdir. Belə ki, CİM-in 83.5-ci maddəsində qeyd edilir ki, cəzaçəkmə müəssisələrinin fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirən orqanlara ünvanlanmış təklif, ərizə və şikayətlər senzuradan keçirilmir və bir gündən gec olmayaraq (istirahət və bayram günləri istisna olmaqla) aidiyyatı üzrə göndərilir.

Qeyd edilənləri ümumiləşdirərək göstərə bilərik ki, cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə məhkəmə nəzarəti cinayət cəzasının icrası sahəsi ilə bitmir. Bu nəzarət məhkəmə tərəfindən, tərəflərdən biri cəzaları icra edən müəssisə və ya orqan olan əmlak, təsərrüfat, torpaq mübahisələrinə və s. baxış zamanı da həyata keçirilə bilər.

Cəzanı icra edən müəssisə və orqanların sistemi Azərbaycan Respublikasının cinayətkarlığa qarşı mübarizə vəzifəsini həyata keçirən hüquq-mühafizə orqanları sisteminin tərkib hissəsidir. Bu vəzifənin bütün cəmiyyətinin marağı olduğuna görə dövlətimiz bu müəssisə və orqanların fəaliyyətinə dövlət və ictimai institutlar sistemi vasitəsilə daimi sosial nəzarət müəyyən edir. Cəzanı icra edən müəssisə və orqanların işçi heyətinin fəaliyyətinə nəzarətin özünəməxsus xüsusiyyətləri var.

Cəzanı icra edən müəssisə və orqanların işçi heyətinin fəaliyyətinə nəzarət böyük sosial-hüquqi əhəmiyyətə malikdir. Hər şeydən əvvəl, nəzarət prosesində cinayət cəzalarının icrası zamanı qanunçuluğa əməl olunması təmin edilir.

Cəzanı icra edən müəssisə və orqanların işçi heyəti tərəfindən məhkumların hüquqlarının və qanuni mənafələrinin təmin edilməsində də sosial nəzarətin əhəmiyyəti böyükdür. Məhkumların hüquqlarının və qanuni mənafələrinin müdafiəsi onların islah edilməsinin əsas vasitələrindən biri kimi beynəlxalq normativ aktlarda öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikası da bu aktları ratifikasiya etmiş və onların müddələrinin tələblərini dəstəkləyir. Bu məqsədlə də özünün xüsusi səlahiyyətli nəzarət orqanlarının köməyindən istifadə edir. Nəzarət funksiyasını həyata keçirən bu orqanlar cəzaçəkmə müəssisələrinin, onların işçi heyətinin fəaliyyətini daim müşahidə edir və bu fəaliyyətin normativ aktlara müvafiq olmasını yoxlayır, aşkar edilmiş pozuntuları vaxtında aşkar edir və dərhal aradan qaldırılması üçün tədbirlər görür.

II. Cəzanı icra edən müəssisə və orqanların işçi heyətinin fəaliyyətinə beynəlxalq nəzarət

Azərbaycan Respublikası cəzanın icrası zamanı insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına əməl edilməsini təmin edən bir sıra dövlətlərin birgə yaratdıqları təşkilatların iştirakçısıdır. Beynəlxalq nəzarətin formalarını respublikamızın iştirakçısı olduğu iki universal beynəlxalq təşkilatın – Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) və Avropa Şurasının fəaliyyəti təmsalində nəzərdən keçirək.

Cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyəti üzərində beynəlxalq nəzarətin həyata keçirilməsi BMT və Avropa Şurası çərçivəsində qəbul edilmiş, insan hüquqlarına həsr olunmuş müxtəlif beynəlxalq hüquqi sənədlərdə, ən başlıcası, İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamədə (10 dekabr 1948-ci il), Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda (16 dekabr 1966-cı il), İşgəncələr və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan davranış və cəza növləri əleyhinə Konvensiyada (10 dekabr 1984-cü il) öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikası qeyd olunan hər üç beynəlxalq hüquqi sənədə qoşulmuşdur.¹³

Cəzaları icra edən müəssisə və orqanların işçi heyətinin fəaliyyəti üzərində beynəlxalq nəzarət uzun müddət keçmiş SSR İttifaqı tərkibində mövcud olmuş, ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən öz müstəqilliyini qazanmış dövlətimiz üçün yeni nəzarət formasıdır və ümumən aşağıdakı üç formada həyata keçirilir.

Birincisi, BMT-yə üzv olan hər bir dövlət bu təşkilata insan hüquqlarının və azadlıqlarının, o cümlədən cəzaların icrası zamanı məhkumların hüquqlarının və azadlıqlarının gözlənilməsi haqqında mütəmadi olaraq məruzələr təqdim edir.

İkincisi, xarici ölkələr, qeyri-hökumət təşkilatları hər hansı bir ölkədə mülki və siyasi hüquqların pozulması, insanların işgəncələrə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəzaya məruz qalması haqqında müxtəlif beynəlxalq təşkilatlara məlumatlar təqdim edə bilirlər.

Üçüncüsü isə, cəza çəkən məhkumların bilavasitə özləri və ya onların nümayəndələri beynəlxalq təşkilatlara, əsasən BMT-nin insan hüquqları komissiyasına hüquqlarının pozulması haqqında şikayət və müraciətlər verə bilirlər.

Beynəlxalq nəzarətin sonuncu iki forması 1991-ci ildə meydana gəlmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasına tam hüquqlu bir üzv kimi qəbul edilməsi ilə əlaqədar 4 noyabr 1950-ci il tarixli İnsan Hüquqları və Əsas Azadlıqlarının Müdafiəsinə dair Avropa Konvensiyasına qoşulmuş və bu aktı 25 dekabr 2001-ci il tarixli Qanunla ratifikasiya etmişdir.¹⁴ Hazırda Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, o cümlədən məhkumlar İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə müraciət etmək hüququna malikdirlər. Belə bir imkanın mövcudluğu son nəticədə sözsüz ki, cəzaları icra edən müəssisə və orqanların

¹³ Bax: İnsan hüquqları. Beynəlxalq müqavilələr toplusu. Bakı, Azərneşr, 1998.

¹⁴ Bax: «Azərbaycan» qəzeti, 10 mart 2002-ci il, № 56.

işçi heyətinin fəaliyyətində olan pozuntuların aradan qaldırılmasına, bu müəssisə və orqanların işinin daha da təkmilləşdirilməsinə kömək edir.

Bu Konvensiyaya müvafiq olaraq İnsan Hüquqları üzrə Avropa Komissiyası yaradılmış və fəaliyyət göstərir. Komissiya aşağıdakı məsələlərə baxır:

a) Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlər tərəfindən Konvensiya müddələrinin hər hansı bir şəkildə pozulması haqqında məsələyə;

b) Konvensiyanın iştirakçısı olan hər hansı bir dövlət tərəfindən insan hüquqlarının, hətta cəzaçəkmə dövründə hüquqların pozulması haqqında istənilən şəxs, qeyri-hökumət təşkilatlarının və şəxslər qrupunun petisiyasına.

Bu zaman Konvensiya ümumqəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarına müvafiq olaraq dövlətdaxili müdafiə vasitələri heç bir səmərə verməzsə, dövlətdaxili qərarın qəbul edilməsi tarixindən yalnız altı ay ərzində işi öz baxışına qəbul edə bilər.

Əgər İnsan Hüquqları üzrə Avropa Komissiyasının şikayətin həll edilməsi üzrə söyləri heç bir nəticə verməzsə, o, işi İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə verə bilər.

Bütün bunlara müvafiq olaraq İnsan Hüquqları üzrə Avropa Komissiyasının və İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin baxış predmeti həm də cəzaları icra edən müəssisə və ya orqanın işçi heyətinin fəaliyyəti (xüsusilə də əgər bu fəaliyyət insanın əsas hüquq və azadlıqlarının pozulması, işgəncələrin, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan davranışın və ya cəzanın tətbiqi ilə əlaqədardırsa) ola bilər.

Cəzaları icra edən müəssisə və orqanların işçi heyətinin fəaliyyətinə beynəlxalq nəzarətin əlavə forması «İşgəncələrin və qeyri-insani, yaxud insan ləyaqətini alçaldan rəftarın və ya cəzaların qarşısının alınması haqqında» Avropa Konvensiyasına müvafiq surətdə həyata keçirilən, cəzaları icra edən müəssisə və orqanlara baş çəkməkdir.¹⁵

Bu Konvensiyaya müvafiq olaraq, ona qoşulan hər bir tərəf özünün yurisdiksiyası hüddullarında olan dövlət hakimiyyəti tərəfindən azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin saxlanıldığı hər hansı bir yerə baş çəkməyə icazə verir. Başçəkmə prosesində nəzarəti həyata keçirən xüsusi yaradılmış Komitə aşağıdakı hüquqlara malikdir:

- dövlətin ərazisinə daxil olmaq və məhdudiyətsiz hərəkət etmək;
- azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin saxlanıldığı yerlər barədə tam məlumatla təmin olunmaq;
- daxilə məhdudiyətsiz hərəkət etmək hüququ daxil olmaqla, azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin saxlanıldığı hər hansı bir yerə məhdudiyətsiz daxil olmaq;

¹⁵ Bax: Avropa Şurası və məhkum, Bakı, 2001, «Hüquq ədəbiyyatı», s.41-49.

- tərəfdə olan və Komitəyə öz vəzifələrini icra etmək üçün zəruri olan digər məlumatla təmin olunmaq.¹⁶

Qeyd edilənlərdən başqa, Komitə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərlə təklikdə söhbət etmək, müvafiq məlumatı ona verə biləcəyini güman etdiyi hər hansı bir şəxslə sərbəst əlaqəyə girmək, zəruri hallarda dərhal öz iradlarını maraqlı tərəfin səlahiyyətli orqanlarının nəzərinə çatdırmaq hüququ-na malikdir.

Hər başçəkmədən sonra Komitə bu zaman müəyyən edilmiş faktlar barəsində müvafiq məruzə tərtib edir. Göstərilən məruzə konfidensial xarakter daşıyır, lakin baş çəkilən ölkənin şərhləri ilə dərc edilə bilər. Zəruri hallarda Komitə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin müdafiəsinin yaxşılaşdırılmasına dair təkliflərin verilməsi məqsədilə, baş çəkilən dövlətlə (tərəflə) məsləhətləşmələrə başlaya bilər.

Əgər baş çəkilən ölkə əməkdaşlığa başlamırsa və ya Komitənin tövsiyələri ilə əlaqədar vəziyyəti düzəltməkdən imtina edirsə, Komitə, baş çəkilən dövlətə öz mövqeyini izah etmək imkanını verdikdən sonra, həmin məsələ barəsində müvafiq qərar qəbul edə və bu barədə açıq bəyanət verə bilər.

III. Cəzani icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə ictimai nəzarət

Cəzaların icrasına, cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə ictimai nəzarətin həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikası CİM-in 20-ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Burada göstərilir ki, ictimai təşkilatlar məhkumların islah edilməsində iştirak edir və cəzani icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə ictimai nəzarəti həyata keçirirlər. İctimai təşkilatların məhkumların islah edilməsində iştirakı və cəzani icra edən müəssisə və ya orqanların fəaliyyətinə nəzarətin həyata keçirilməsi qaydaları normativ-hüquqi aktlarla müəyyənləşdirilir. Qeyd olunmalıdır ki, son dövrlərdə Cəzaların İcrası Məcəlləsi ictimai nəzarətin həyata keçirilməsinin ilk iki formasını artıq müəyyənləşdirmişdi. Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 131-ci maddəsi tərbiyə müəssisələrinin işində ictimaiyyətin iştirakı adlandırılsa da, burada cəzaların icrasına nəzarətin elementləri vardır. Qeyd olunan nəzarət aşağıdakı formalarda həyata keçirilir :

- Nımayəçilik Şurasının fəaliyyətilə;
- Valideynlər komitəsinin fəaliyyətilə.

Hımayəçilər Şurası tərbiyə müəssisəsinin müdiriyyətinə tədris-tərbiyə prosesinin təşkilində, onun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsində, məhkumların sosial müdafiəsinə dair məsələlərin həllində, cəza çəkmədən azad olunanlara əmək və

¹⁶ Bax: Yenə orada. s. 45.

məişət şəraitinin yaradılmasında kömək göstərilməsi məqsədi ilə dövlət müəssisə, idarə və ya təşkilatçılarının, ictimai birliklərin, digər müəssisələrin nümayəndələrinin və fiziki şəxslərin iştirakı ilə tərbiyə müəssisəsinin nəzdində yaradılır. Himayəçilik Şurasının işinin təşkili və fəaliyyət qaydası Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 15 yanvar tarixli 16 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir.¹⁷ Bu qaydaya əsasən Himayəçilik Şurası onun səlahiyyətlərinə aid olan məsələlər üzrə aşağıdakı hüquqlara malikdir:

a) Himayəçilik Şurasının üzvləri qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada tərbiyə müəssisəsinə baş çəkmək və səlahiyyətləri çərçivəsində bu müəssisələrin fəaliyyəti ilə maraqlanmaq, bu zaman məhkumlarla görüşmək, onlarla tərbiyəvi söhbət aparmaq, təqdim olunmuş ərizə və şikayətlərə qanun əsasında vaxtında baxılmasına köməklik göstərmək;

b) məsləhət xarakterli qərarlar qəbul etmək, tərbiyə müəssisəsinin müdiriyyətinə müəssisənin fəaliyyətində müəyyən edilmiş nöqsanların aradan qaldırılması, mövcud problemlərin həlli, müəssisənin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər vermək, cəzaların icrasına nəzarət edən müvafiq orqanlara müraciət etmək;

c) Şura tərəfindən keçirilən müşavirələrə aidiyyəti üzrə müəssisələrin əməkdaşlarını, müvafiq orqanların və maraqlı tərəf sayılan müəssisə və təşkilatların əməkdaşlarını dəvət etmək;

ç) xeyriyyə məqsədi ilə keçirilən tədbirlərdə tərbiyə müəssisəsinin hesabına daxil olmuş pul vəsaitlərinin, əşya və ləvazimatların aidiyyəti üzrə istifadə olunmasına kömək göstərmək və onların səmərəli istifadə edilməsinə və təyinatı üzrə bölüşdürülməsinə nəzarət etmək.

Valideynlər komitəsi öz növbəsində məhkumlara göstərilən tərbiyəvi təsirin səmərəliliyini artırmaq və tərbiyə müəssisəsinin müdiriyyətinə islah işində kömək etmək məqsədi ilə bu müəssisələrdə məhkumların valideynlərindən və ya digər yaxın qohumlarından ibarət olmaqla yaradılır. Qeyd olunmalıdır ki, tərbiyə müəssisələrində valideynlər komitəsinin fəaliyyət qaydası Ədliyyə Nazirliyinin 9 aprel 2002-ci il tarixli əmrilə təsdiq olunmuş Əsasnamə ilə nizama salınmışdır. Bu Əsasnamədə valideynlər komitəsinin hüquq və vəzifələri təsbit edilmişdir. Belə ki, Əsasnamənin 7-ci maddəsinə əsasən valideynlər komitəsi aşağıdakı hüquqlara malikdir:

- məhkumların tərbiyə müəssisələrində yaşayış və məişət şəraiti ilə müəyyən edilmiş qaydada tanış olmaq;

- valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş, habelə ailə vəziyyəti qeyri sağlam olan məhkumlara yardım göstərmək, habelə məhkumlarla tərbiyə işinin aparılmasında tərbiyə müəssisəsinin müdiriyyətinə köməklik göstərmək

¹⁷ Bax: Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2001-ci il, № 1, maddə 65.

məqsədi ilə dövlət orqanlarına, qeyri-hökumət təşkilatlarına (ictimai birliklərə və fondlara) müraciət etmək;

- valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş məhkumları, habelə cəza çəkmə müddəti ərzində valideynlərlə əlaqəsi olmayan məhkumları sovqat, bağlama və ya banderolla təmin etmək;

- tərbiyə müəssisəsinin rəhbərliyi qarşısında məhkumların saxlanma şəraitinin və təchizatının yaxşılaşdırılması barədə məsələ qaldırmaq.

Əsasnamədə valideynlər komitəsinin aşağıdakı vəzifələri də göstərilmişdir:

- tərbiyə müəssisəsinin müdiriyyətinə məhkumların ailələri ilə qarşılıqlı əlaqə yaradılmasına, məhkumlara tərbiyəvi təsir göstərilməsinə, məhkumların peşə, orta təhsil almalarına, tərbiyə müəssisələrindən azad edilən məhkumlarla tərbiyə işinin nəticəsinin möhkəmləndirilməsinə, valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş yetkinlik yaşına çatmayan məhkumlara köməklik göstərmək;

- cəmiyyətə adaptasiya olunub layiqli vətəndaş olmaları üçün yerli icra hakimiyyəti orqanları ilə iş aparmaq;

- müəssisədə valideynlərlə görüş gününün təşkilində və keçirilməsində tərbiyə müəssisəsinin müdiriyyətinə fəal köməklik göstərmək;

- tərbiyə müəssisəsində Himayəçilik Şurasının keçirdiyi ictimai tərbiyəvi tədbirlərdə iştirak etmək;

- tərbiyə müəssisəsində yazıçılar, şairlər və ictimai xadimlərlə keçirilən görüşlərdə iştirak etmək;

- tədris prosesinin daha da səmərəli təşkil edilməsi məqsədi ilə Təhsil nazirliyi qarşısında müvafiq vəsatətlər qaldırmaq;

- Gənclər və İdman Nazirliyi ilə birlikdə tanınmış gənc idmançılarla görüşlər təşkil etmək;

- asudə vaxtın səmərəli təşkili məqsədi ilə qeyri – hökumət təşkilatlarının köməyi ilə kompüter siniflərini təşkil etmək və xarici dillərin öyrənilməsi üçün şərait yaradılmasına köməklik göstərmək;

- tərbiyə müəssisəsinin məhkumları tərəfindən hazırlanmış əl işlərinin sərgisini təşkil etmək;

- görülmüş işlər barədə tərbiyə müəssisəsinin dəstə tərbiyəçilər şurası qarşısında hesabat vermək;

- istehsal sahələrinin yaradılmasına kömək etmək;

- məhkumların islah edilməsi ilə əlaqədar digər vəzifələri həyata keçirmək.

İctimai nəzarətin həyata keçirilməsi, sözsüz ki, cəzaların icra edən müəssisə və orqanların işçi heyətini qanunvericiliyin tələblərini gözləməyə təhrik edir, məhkumların hüquq və azadlıqlarının gözlənilməsinə köməklik göstərir. İctimai nəzarətin yaxın gələcəkdə yeni formalarının müəyyən edilməsi bir mənalı şəkildə cəzaları icra

edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinin daha da təkmilləşdirilməsinə, onların işində qanunçuluq prinsipinin bərqərar olmasına daha əlverişli zəmin yaradacaqdır.

Cəzanı icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə qeyd edilən ictimai nəzarət növlərindən başqa həm də kütləvi informasiya vasitələrinin və insan hüquqları üzrə müvəkkilin də nəzarəti mövcuddur. Bu nəzarət növləri üzərində dayanaq.

Yeni qanunvericilik kütləvi informasiya vasitələrinin də cəzanı icra edən müəssisə və orqanlarla qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası CİM-in 22.2-ci maddəsinə əsasən kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələrinin və bu Məcəllədə göstərilən digər şəxslərin müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzanı icra edən müəssisələrə baş çəkmələri yalnız müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (burada Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə və ya Müdafiə nazirlikləri nəzərdə tutulur) tərəfindən müəyyən edilmiş hallarda və qaydada həyata keçirilə bilər.

Kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələrinin cəzaçəkmə müəssisələrinə baş çəkməsi üçün də müvafiq cəzaçəkmə müəssisəsinin müdiriyyətinin, yaxud da cəza-icra sisteminin yuxarı orqanının rəisinin razılığı olmalıdır. Cəzaçəkmə müəssisələrində məhkumlarla kino, foto, video çəkilişlərinin aparılması, onlardan müsahibə almaq, həmçinin audio və video texniki vasitələrindən istifadə edilməsi onların razılığına əsasən həyata keçirilir.

Kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələrinin cəzanı icra edən müəssisə və orqanlara, xüsusilə də cəzaçəkmə müəssisələrinə baş çəkməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. **Birincisi**, məhz bu tədbirin həyata keçirilməsi nəticəsində məhkumların xarici aləmlə əlaqəsi bir daha təsdiqlənir; **ikincisi**, cəzaçəkmə müəssisələrində mövcud olan real vəziyyət geniş ictimaiyyətə çatdırılır; **üçüncüsü**, bəzi hallarda məhkumların pozulmuş hüquqlarının bərpa edilməsi və təqsirkar şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi üçün müvafiq tədbirlər görülür və s.

Artıq qeyd edildiyi kimi, kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələrinin cəzaçəkmə müəssisələrinə baş çəkməsi, məhkumlarla görüşlər keçirməsi, onlardan müsahibə alması, foto və video çəkilişlər aparması üçün hökmən əvvəlcədən cəzaçəkmə müəssisələrinin müdiriyyətinin, cəza-icra sisteminin yuxarı orqanının, bəzi hallarda isə hətta məhkumların da razılığı alınmalıdır. Bundan da məqsəd məxfi obyektlərin çəkilişinin vaxtında qarşısını almaqdan və s. ibarətdir.

Qanunda nəzərdə tutulmuş bəzi hallarda kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələrinin cəzaçəkmə müəssisələrinə baş çəkməsinə qadağa və ya məhdudiyət qoyula bilər. Məsələn, Azərbaycan Respublikası CİM-in 77-ci maddəsinə əsasən cəzaçəkmə müəssisəsində fəvqəladə saxlanma şəraiti tətbiq edilərsə, bu halda həmin şəxslərin müəssisə ərazisinə buraxılması qadağan oluna və ya bunun üçün məhdudiyətlər qoyula bilər. Bundan da məqsəd ilk növbədə kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələrinin şəxsi təhlükəsizliyini təmin etməkdir. Cəzaçəkmə

müəssisəsinin ərazisində kütləvi iğtişaşların, epidemiyaların və s. baş verdiyi hallarda bu təhlükə xüsusilə real xarakter daşıyır.

Artıq qeyd edildiyi kimi, cəzanı icra edən müəssisə və orqanlarla qarşılıqlı əlaqədə olan qurumlardan biri də insan hüquqları üzrə müvəkkildir (ombudsmandır). «Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) haqqında» Konstitusiyaya Qanununun 1.1-ci maddəsinə əsasən, «Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları üzrə müvəkkili vəzifəsi (bundan sonra «müvəkkil» adlandırılacaq) Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunmuş və Azərbaycan Respublikasının dövlət və yerli özünüidarə orqanları, vəzifəli şəxsləri tərəfindən pozulan insan hüquqları və azadlıqlarının bərpa edilməsi üçün təsis edilir». Bu Qanun müvəkkilin seçilməsini, səlahiyyətlərini, fəaliyyət istiqamətlərini, onun fəaliyyətinin təşkili və təminatlarını və s. məsələləri tənzimləyir.

Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) haqqında Qanunun 8.5-ci maddəsinin tələbinə əsasən, cəzaçəkmə müəssisələrində, istintaq təcridxanalarında, müvəqqəti saxlanılma yerlərində saxlanılan şəxslər tərəfindən ünvanlanmış şikayətlər senzurdan keçirilmədən 24 saat müddətində müvəkkilə göndərilməlidir. Bu şikayət əsasında müvəkkil:

- manesiz və əvvəlcədən xəbərdarlıq etmədən cəzaçəkmə müəssisələrinə, istintaq təcridxanalarına, müvəqqəti saxlanılma yerlərinə daxil olmaq;
- bu müəssisələrdə saxlanılan şəxslərlə görüşmək və təkbətək söhbət etmək;
- onların həmin yerlərdə saxlanılmasının qanuniliyini təsdiq edən sənədlərlə tanış olmaq;
- şikayətin araşdırılması zamanı vəzifəli şəxslərdən yazılı arayışlar almaq;
- şikayətdə əks etdirilmiş halların yoxlanılması üçün müvafiq orqanlara tapşırıq vermək (yoxlama, qərarından və ya hərəkətindən (hərəkətsizliyindən) şikayət edilən orqana və ya vəzifəli şəxsə tapşırıla bilməz);
- cəzaçəkmə müəssisələrinin, istintaq təcridxanalarının və müvəqqəti saxlanılma yerlərinin rəhbərliyi tərəfindən təxirə salınmadan qəbul edilmək və s. kimi hüquqlara malikdir.

Müvəkkil şikayətə baxılması ilə bağlı görülmüş tədbirlər və nəticələr barədə 5 gün müddətində ərizəçiyə yazılı məlumat verir. Əgər müvəkkil şikayətin araşdırılması zamanı insan hüquqlarının pozulması hallarını aşkar edərsə, həmin orqandan bu hüquqların bərpasını tələb etmək hüququna malikdir. Müvafiq orqan, vəzifəli şəxs 10 gün müddətində müvəkkilə görülmüş tədbirlər barədə yazılı surətdə məlumat verməlidir. Məlumat verilmədiyi hallarda müvəkkil cəza-icra sisteminin yuxarı orqanlarına, məhkəməyə, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə müraciət etmək, Milli Məclis qarşısında məruzə ilə çıxış etmək hüququna malikdir.

Bir qədər də cəzaçəkmə müəssisələrinin işində dini təşkilatların iştirakı üzərində dayanaq. Qeyd etmək lazımdır ki, bu təşkilatlar cəzanı icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə nəzarət funksiyasını yerinə yetirməsə də, onlar məhkumların islah edilməsi prosesində qeyd edilən müəssisə və orqanların müdiriyyətinə əhəmiyyətli köməklik göstərirlər.

Ötən əsrin sonlarınaqədər azadlıqdan məhrum etmə yerlərində cəza çəkən məhkumlar, həmçinin də istintaq təcridxanalarında saxlanılan şübhəli və təqsirləndirilən şəxslər dini ayinlərin keçirilməsi hüququndan demək olar ki, məhrum idi. Bu hal artıq süqut etmiş SSRİ dövləti tərəfindən vətəndaşlar üçün müəyyən edilmiş məhdudiyətlərdən irəli gəlirdi və bu məhdudiyətlər azadlıqdan məhrum etmə yerlərinə də şamil olunurdu.

Burada yeganə istisna hal qanunvericiliklə vəfat etməkdə olan (ölüm ayağında olan) və ya həyatı üçün təhlükə yaradan ağır xəstəliyə tutulmuş məhkumlar üçün müəyyən edilmişdi. Onların xahişinə əsasən, din xadimlərinin azadlıqdan məhrum etmə yerlərinə - cəzaçəkmə müəssisələrinə gəlməsinə və dini ayinlər keçirməsinə icazə verilirdi. Belə görüşlərin və ayinlərin xüsusi təchiz edilmiş otaqlarda keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin bu istisna hal da təcrübədə tətbiq edilmirdi. Çünki:

- birincisi, bu hüquq barədə demək olar ki, heç kim bilmirdi və heç kim məhkumlara onu izah etmirdi;

- ikincisi, azadlıqdan məhrum etmə şəraitində olub, özünü dindar saymaq heç də təhlükəsiz deyildi. Buna görə də dindar məhkumlar özlərinin dini baxışlarını gizlətməli olurdular. Bundan başqa, azadlıqdan məhrum etmə yerlərinə dini ədəbiyyatlar gətirilmirdi, dini rəmzlərdən (misal üçün, bədənə xaç döymə, ibadət xalçasına malik olma) istifadə etmək qadağan olunurdu.

Ötən əsrin 80-ci illərinin sonu – 90-cı illərinin əvvəllərindən etibarən dinə, dini ayinlərin keçirilməsinə münasibət dövlət səviyyəsində köklü dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu dəyişikliklər azadlıqdan məhrum etmə yerlərindən də yan keçməmişdir. Belə ki, həmin dövrlərdən etibarən cəzaçəkmə müəssisələrinə çoxlu sayda dini ədəbiyyatlar, o cümlədən də Qurani-Kərim, İncil göndərilməyə başlandı, cəzaçəkmə müəssisələrinin Daxili İntizam Qaydalarında müəyyən dəyişikliklər edildi. Belə dəyişikliklərə məhkumlara dini ayinlərin keçirilməsi üçün imkan yaradılmasını, məhkumlara dini rəmzlərdən istifadə etmək hüququnun verilməsini və s. aid etmək olar.

Məhz qeyd edilən dəyişikliklərin təsiri nəticəsində qısa müddət ərzində bütün cəzaçəkmə müəssisələrində ibadət otaqları yaradıldı ki, burada da müxtəlif dinlərə mənsub olan məhkumlar sərbəst surətdə ibadətlə məşğul olmağa, dini qurumların nümayəndələri ilə görüşməyə başladılar.

Fikir, vicdan və dini etiqad azadlığı İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə ilə (maddə 18), «Mülki və siyasi hüquqlar haqqında» Beynəlxalq Paktla (maddə 18) və digər beynəlxalq normativ-hüquqi aktlarla təminat verilmiş əsas insan hüquqlarındandır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 48-ci maddəsinə əsasən, hər kəsin vicdan azadlığı vardır. Hər kəsin dinə münasibətini müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əlaqəsini ifadə etmək və yaymaq hüququ vardır.

Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il 14 iyul tarixli ilk müstəqil milli Cəzaların İcrası Məcəlləsinin qəbulu da məhkumların vicdan və dini etiqad azadlığı sahəsində mühüm dəyişikliklərə səbəb oldu. Belə ki, Qanunun (Azərbaycan Respublikasının CİM-in 13-cü maddəsinin) tələbinə görə məhkumların vicdan və dini etiqad azadlığına təminat verilir. Onlar istədikləri dinə etiqad etmək və ya etməmək hüququna malikdirlər.

Məhkumların dini ayinlərin icra edilməsində iştirak etmək hüququ CİM-in «Məhkumların əsas hüquqları»ndan bəhs edən 10-cu maddəsində də öz əksini tapmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, yeni cəzaların icrası qanun-vericiliyinə əsasən məntəqə tipli cəzaçəkmə müəssisələri və xüsusi müəssisələrdə məhkumların xahişi ilə onlara cəzanın icra edildiyi yerin inzibati ərazi həddləri daxilində ibadət yerlərinə getməyə icazə verilə bilər (Azərbaycan Respublikası CİM-in 13.2-ci maddəsi). Qanunvericinin bu kateqoriya məhkumlara belə münasibəti həm onların az ictimai təhlükəliliyi ilə, həm də məhkumların saxlanması şəraitinin və cəza çəkmənin humanistləşdirilməsi ilə şərtlənir.

Müəyyən edilmiş qaydada dövlət qeydiyyatına alınmış dini birliklərin din xadimləri məhkumların xahişi ilə cəzaçəkmə müəssisələrinə dəvət olunurlar. Məhkumlara cəzaçəkmə müəssisələrində dini ayinləri yerinə yetirməyə, dini ləvazimat və ədəbiyyatlardan istifadə etməyə icazə verilir. Bu məqsəd üçün cəzaçəkmə müəssisələrinin müdiriyyəti müvafiq yer ayırır.

Daha qatı cinayətkarların saxlanıldığı cəzaçəkmə müəssisələrində məhkumlarla din xadimlərinin görüşü onların həyat və səhhəti üçün müəyyən təhlükə və ilə müşayiət oluna bilər. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası CİM-in 13.4-cü maddəsi xüsusi qayda müəyyən etmişdir: «din xadimlərinin şəxsi təhlükəsizliyi təmin olunmaqla, onlar xüsusi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrinin birnəfərlik kameralarında, intizam və cərimə təcridxanalarında, kamera tipli otaqlarda saxlanılan məhkumların yanına buraxıla bilərlər».

Məhkumların vicdan azadlığı hüququ onların hər birinə məxsusdur. Lakin bu hüququn həyata keçirilməsi digər şəxslərin hüquqlarını pozmamalıdır. Dini ayinlərin

keçiril-məsi cəzaçəkmə müəssisələrinin Daxili İntizam Qaydalarının tələblərini də pozmamalıdır. Buna görə də dini ayinləri iş vaxtı keçirmək olmaz. Onlar ümumi orta məktəblərin, peşə məktəblərinin normal işini pozmamalıdır.

Şübhəsiz ki, din xadimləri azadlıqdan məhrum etmə yerlərində olarkən yalnız dini ayinlər keçirmirlər. Onlar eyni zamanda məhkumlarla fərdi söhbətlər aparır, ayrı-ayrı məhkumlar qrupu qarşısında çıxışlar edirlər. Bütün bunlar məhkumların yalnız dinə, dini ayinlərin keçirilməsinə müsbət münasibətini formalaşdırmır, eyni zamanda onlara müəyyən tərbiyəvi təsir göstərir. Çünki bir çox dini əhkamlar hüquqi qadağalarla üst-üstə düşür.

Azərbaycan Respublikası CİM-in 13-cü maddəsinin mühüm müddəalarından biri də ondan ibarətdir ki, burada ağır xəstəliyi ilə əlaqədar həyatı üçün təhlükə yaranan məhkumların da dini etiqad azadlığına həsr edilmiş ayrıca müddəə nəzərdə tutulmuşdur (Azərbaycan Respublikası CİM-in 13.5-ci maddəsi). Bu müddəanın tələbinə görə qeyd edilən məhkumların xahişi ilə din xadimləri zəruri dini ayinləri yerinə yetirmək üçün cəzaçəkmə müəssisələrinə dəvət oluna bilərlər.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikası CİM-in 13-cü maddəsi cəzanı icra edən müəssisə və orqanların dini təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqəsi üçün hüquqi baza yaratmışdır. Belə ki, əksər cəzaçəkmə müəssisələrində dini ayinlərin yerinə yetirilməsi üçün müvafiq yerlər hazırlanmışdır.

Dini təşkilatların, din xadimlərinin xeyriyyəçilik fəaliyyətindən danışmamaq olmaz. Belə ki, onlar tez-tez cəzaçəkmə müəssisələrinə maddi yardım göstərir, ərzaq məhsulları və tibbi ləvazimatlar göndərilir.

Cəza çəkmə dövründə konkret məhkumlara yardım göstərilməsi çox vaxt onlar cəza çəkməkdən azad olunduqdan sonra da davam etdirilir. Bu daha çox ünsiyyət saxlanılan məhkumlar barəsində mümkündür. Lakin cəzaçəkmə müəssisələrindən azad edilən digər şəxslərə də bəzi hallarda köməklik göstərilə bilər.

Aparılmış tədqiqatların nəticələri göstərir ki, dini təşkilatların nümayəndələri – din xadimləri ilə görüşlər, onların moizələri (dini mövzuda çıxışları), dini ayinlər, dini ədəbiyyatlarla tanışlıq, maddi yardım alınması məhkumlara, onların mənəvi sağlamlığına və davranışına müsbət təsir göstərir. Onların çoxu islah olunma yoluna qədəm qoyur, özləri xeyriyyəçilik aksiyalarında iştirak edir, vicdanlı əməyə can atır və davranışlarında qanunun tələblərinə riayət edirlər.

Cəzanı icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə ictimai nəzarətin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, «Məhkumların islah edilməsində ictimaiyyətin iştirakı və cəzanı icra edən müəssisələrin fəaliyyətinə ictimai nəzarətin həyata keçirilməsi qaydaları» qəbul edilmiş və Azərbaycan Respublikası Ədliyyə nazirinin 25.04.2006-cı il tarixli 4-T №-li əmri ilə təsdiqlənmişdir. Qaydalarda ictimai təşkilatların məhkumların islah edilməsində iştirakının və penitensiar müəssisələrin fəaliyyətinə ictimai

nəzarətin həyata keçirilməsinin məqsədləri; bu nəzarətin həyata keçirilməsinin prinsipləri; ictimai nəzarəti həyata keçirən orqanlar; penitensiar müəssisələrin fəaliyyətinə nəzarətin həyata keçirilməsi zamanı ictimai komissiyaların hüquq və vəzifələri və s. bu kimi mühüm məsələlər tənzimlənmişdir. Qaydalara əsasən ictimai nəzarətin həyata keçirilməsinin əsas formaları aşağıdakılardır:

- penitensiar müəssisələrdə saxlanma şəraiti, maddi-məişət, tibbi-sanitariya təminatı, məhkumların əməyə cəlb olunması, onlarla həyata keçirilən tərbiyə işi, ümumi təhsil, peşə təhsili və peşə hazırlığı işinin təşkili ilə tanış olmaq;

- penitensiar müəssisələrdə keçirilən kütləvi tədbirlərdə iştirak etmək, işçi heyəti və məhkumlarla görüşlər keçirmək;

- penitensiar müəssisələrdə məhkumların qəbulunu keçirmək, onların hüquq və azadlıqlarının pozulmasına dair müraciətlərini qəbul etmək, onları müdiriyyət vasitəsi ilə aidiyyəti üzrə göndərmək;

- zəruri hallarda penitensiar müəssisələrin nümayəndəsinə görmək imkanı verən, lakin eşitməyi istisna edən şəraitdə məhkumlarla təklidə söhbət etmək;

- aidiyyəti normativ-hüquqi aktlarla, habelə zəruri hallarda məhkumlar barəsində məhkəmə qərarları ilə tanış olmaq;

- penitensiar müəssisələrdə saxlanılan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının təmin olunması ilə əlaqədar müdiriyyətə müraciət etmək;

- penitensiar müəssisələrin fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar, habelə müəyyən olunmuş pozuntu və nöqsanların aradan qaldırılması üçün Ədliyyə Nazirliyinə tövsiyə xarakterli təkliflər vermək.

Qeyd olunanları ümumiləşdirərək demək olar ki, cəzaların icrası qanunvericiliyinə görə (CİM-in 20-ci maddəsi) ictimai təşkilatlar cəzanı icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətində iştirak edə bilirlər. Ümumiyyətlə, ictimai təşkilatların belə iştirakı müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilə bilər:

1. cəzanı icra edən müəssisə və orqanların işində iştirak etmək. Bu zaman ictimai təşkilatlar cəzanı icra edən müəssisə və orqanların maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsində, məhkumların və onların ailə üzvlərinin sosial müdafiəsində, cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin maddi və məişət şəraitinin təmin edilməsində və s. yaxından köməklik göstərirlər;

2. məhkumların islah edilməsində iştirak etmək. Buraya hamilik işi, mühazirələrlə, konsertlərlə və s. məhkumlar qarşısında çıxışlar, dini tərbiyə, ictimai tərbiyəçi qismində iş, qrup halında və fərdi qaydada söhbətlərin aparılması və s. aid edilə bilər.

Belə iştirakın təşkilati formaları çox müxtəlifdir. Onlar arasında ilk növbədə Himayəçilik Şurasını və valideynlər komitəsini (onlar tərbiyə müəssisəsində fəaliyyət göstərir), dəstə tərbiyəçilər şurasını (cəzaçəkmə müəssisələrində mövcuddur), cəza-

çəkmə müəssisəsi komissiyasını (tərbiyə müəssisələri istisna olmaqla, bütün cəza-çəkmə müəssisələrində mövcuddur), tədris-tərbiyə şuralarını (tərbiyə müəssisələrində mövcuddur), cəzaçəkmə müəssisələrində özfəaliyyət təşkilatlarını, çoxsaylı beynəlxalq hüquqmüdafiə təşkilatlarını göstərmək olar;

3. cəzanı icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə nəzarət etmək. Belə nəzarətin hüquqi əsası CİM-in 20-ci maddəsində göstərilmişdir.

Məhkumların islah edilməsində ictimai təşkilatların iştirakının vacibliyi məhkumlarla davranışa həçr olunmuş beynəlxalq aktların tələbi olmaqla yanaşı cəzaların icrası qanunvericiliyininənənəvi institutlarından biridir. Belə ki, hələ 1970-ci il İslah-Əmək Məcəlləsində də bu institut nəzərdə tutulmuşdu və onun tətbiqi sahəsində müəyyən uğurlar da əldə olunmuşdu. Bu müsbət cəhəti nəzərə alaraq, qanunverici yeni Cəzaların İcrası Məcəlləsini qəbul edərkən bu məsələyə bir daha diqqət yetirmiş və qeyd olunan institutu təkmilləşdirməklə cəza-icra qanununa daxil etmişdir.

NƏTİCƏ

Beləliklə, cinayətkarlığa qarşı mübarizə aparən dövlət orqanlarından biri olmaqla, cəzanı icra edən müəssisə və orqanlar cəzanın məqsədinə nail olunmasında, yəni məhkumların islah edilməsində, həm məhkumlar, həm də digər şəxslər tərəfindən yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısının alınmasında mühüm rol oynayırlar. Cəza-icra qanunvericiliyinə görə yalnız bəzi cəza növlərinin icrası məqsədilə cəzanı icra edən ayrı-ayrı (xüsusi) müəssisələr yaradıla bilər. Bu müəssisələrdən biri də, daha doğrusu, ən əhəmiyyətli də cəzaçəkmə müəssisəsidir. Cəzaçəkmə müəssisələrinin əhəmiyyəti onunla izah olunur ki, *birincisi*, cinayət cəzasına - müəyyən müddətə və ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaya məhkum edilmişlərin böyük əksəriyyəti bu müəssisələrdə cəza çəkir, *ikincisi* məhkumların islah edilməsi üçün burada islah edilmə vasitələrinin tam tətbiq edilməsi üçün hər cür imkan var və s.